

ספריית האנציקלופדיה המקראית

סדרת ספרים על המקרא ועולמו מיסודה של
האנציקלופדיה המקראית

בעריכת שמואל אחיטוב
הבאה לדפוס והפקה: גאולה כהן

לא

ביקורת

נוסח

המקרא

פרקי מבוא

מאת
עמנואל טוב

מהדורה שנייה מורחבת ומתוקנת

מוסד ביאליק • ירושלים

ספר זה מופיע בתמיכתם האדיבה של ד"ר דוד וימימה יסלזון,
של קרן פרי ושל משרד התרבות והספורט – מינהל התרבות

תרגום ועריכת לשון: רונאלה מרדלר

תרגום מתוך: *Textual Criticism of the Hebrew Bible* (Third edition, revised
& expanded; Minneapolis: Fortress Press, 2012)

מסת"ב 978-965-536-123-0 ISBN

©

כל הזכויות למהדורה העברית שמורות למוסד ביאליק • ירושלים תשע"ד
הדפסה: ארט פלוס – דפוס ירוק, ירושלים
www.bialik-publishing.co.il

הקדמה

כ"ד שנים חלפו מאז פרסום המהדורה הראשונה של ספר זה (1989) ובתקופה זו חלו שינויים רבים בהבנת תחומי משנה רבים בביקורת נוסח המקרא. רוב התחומים של חקר הנוסח יונקים עתה מן המידע שבמגילות מדבר יהודה שפורסמו בינתיים במלואן. באותה תקופה גם הופיעו מחקרים טקסטואליים רבים מאד כפי שניתן לראות מתוך החיבורים מן העשור האחרון המצוטטים בספר זה. כמו כן, גם חוקרי המקרא שאינם מצויים בכל רזי ביקורת הנוסח מרבים עתה להיעזר במידע הטקסטואלי. כל ההתפתחויות הללו חייבו אותי להירתם להכנת המהדורה השנייה של ספרי, ונוספה עליהן העובדה שדעותיי השתנו על עניינים רבים, מהם עקרוניים מהם קטנים.

מהדורה זו דומה רק בחיצוניותה לקודמתה. מבנה הספר לא השתנה, אך נוספו פרקים, חלקי פרקים וסעיפים. רוב הטבלאות והלוחות נשארו בעינם, אף כי אלה ואלה הורחבו. הרבה דיונים דומים לאלה שבמהדורה הראשונה, ובכל זאת הוכנסו בהם שינויים רבים בפרטים גדולים כקטנים. למותר לציין שהספרות המקצועית עודכנה והורחבה בהרבה. מעבר לדמיונות אלה ימצא הקורא אלפי הבדלים בין שתי המהדורות, שהחשובים בהם הם:

• הוספת "הסבר מונחים ומושגים" (עמ' 367 – 375). המילים המוסברות במדור זה מסומנות בטקסט בסימן "+" עליון (למשל, מסורה קטנה+).

• הוספת "מדריך דידקטי קצר" (עמ' נא – נב) המכוון את הקוראים.

• הוספת הפרק העשירי, "כלים ממוחשבים לחקר ביקורת הנוסח" (עמ' 361 – 365) המתאר את השימוש בכלים אלה בחקר ביקורת הנוסח. נוסף על כך, הביבליוגרפיות לשמונת הפרקים הראשונים כוללות סעיפים המוקדשים ל"כלים אלקטרוניים" (למשל, עמ' 26).

• שכתוב מקיף של הפרק השלישי ("תולדות נוסח המקרא"), במיוחד בסעיפים ב ("צורתו של נוסח המקרא בתקופות קדומות") ו-ג ("קווים בהתפתחות נוסח המקרא"), כולל תת-סעיפים על "תיאוריות טקסטואליות" (1) ו"המיתוס בדבר ייצוב נוסח המקרא" (2). נוסף גם דיון על "מקומו המרכזי של נה"מ במסורת ובמחקר" (4א).

• הרחבת הפרק התשיעי ("מהדורות המקרא") מ-7 ל-27 עמודים. פרק זה כולל סקירה מפורטת של כל המהדורות וכן הדרכה מעשית בשימוש במהדורות הביקורתיות.

תוכנו של ספר זה עבר גלגולים רבים במשך נדודיו בשפות השונות. ראשיתו במהדורה העברית הראשונה שיצאה במוסד ביאליק (1989), ובעקבותיה באו מהדורות באנגלית (1992, 2001, 2012), בגרמנית (1997) וברוסית (2001). המהדורה הנוכחית מעדכנת ומתקנת לא רק את המהדורה העברית הראשונה

אלא גם את המהדורה האנגלית האחרונה (2012), והיא משמשת אפוא כגרסה המעודכנת ביותר של ספר זה.

חובה נעימה לי להודות לכל אלה שעזרו לי בהבאת המלאכה לידי גמר. ד"ר רונאלה מרדלר תרגמה את המהדורה האנגלית (2012) במיומנות ובטוב טעם וגם ערכה את כל הספר עריכת לשון. אני מודה לה על עבודתה המהירה והמסורה ועל הערותיה בענייני תוכן. נתמזל מזלי וזכיתי לקריאה מדוקדקת של שני קוראים. ד"ר נועם מזרחי מאוניברסיטת ת"א העיר על אידיוקים לא מעטים וזיכני בהערות רבות לגופו של עניין. כמו כן, מר חננאל שפירא, תלמידו של ד"ר מיכאל סיגל מהאוניברסיטה העברית ש"הריץ" את הספר בשיעוריו, מנע ממני שגיאות רבות מסוגים שונים. למותר להדגיש שכל השגיאות הנותרות נזקפות לחובת המחבר. גם ספר על ביקורת הנוסח לא יימלט משגיאות.

בעזרת הייעוץ המועיל של ד"ר רות קלמנטס יכולתי להתקין לדפוס את הנוסח האלקטרוני של מהדורה זאת. אני חייב תודה מיוחדת לגב' אור בן צבי שהגיהה חלקים ניכרים של הספר ואף הכינה את שני המפתחות הראשונים. חן גם לבני אריאל שכתב את תכנת המפתוח לערכים העבריים.

בהוצאה לאור תמכו ביד נדיבה ד"ר דוד וימימה יסלזון וכן קרן פרי באוניברסיטה העברית.

הוצאת הספרים של מוסד ביאליק ליוותה את תהליך ההוצאה לאור בהתמדה ובנאמנות. אני אסיר תודה לעורך ספריית "האנציקלופדיה המקראית", פרופ' שמואל אחיטוב, "אחי הטוב", על הייעוץ והעזרה לאורך כל הדרך. כמו כן, אני מודה לאורית אלירז, האחראית על הפרסום וההפקה במוסד ביאליק ולגאולה כהן על קריאתה המדוקדקת את כתב-היד, הבאתו לדפוס והפקתו. יעמדו כולם על הברכה.

ירושלים, ערב חג מתן תורה תשע"ג

עמנואל טוב

תוכן העניינים

א	הקדמה
יד	רשימת הטבלאות
טז	רשימת הלווחות
יח	קיצורים ומקורות
יח	א. קיצורים כללים וסימנים
כ	ב. כתבייד מקראיים אחדים
כ	ג. מהדורות מקראיות אחדות
כב	ד. טקסטים ממדבר יהודה
כב	ה. מהדורות של טקסטים המצוטטים בספר זה
כג	ו. קיצורים ביבליוגרפיים
נא	מדריך דידקטי קצר
1	פרק ראשון: מבוא
2	א. הצורך לעסוק בביקורת נוסח המקרא
2	1. הברלים בין עדיהנוסח הרבים
4	(א) סדר הספרים
4	(ב) החלוקה לפרקים
5	(ג) סידור הטקסט
5	(ד) החלוקה לפסוקים
6	(ה) מילים ואותיות
6	(ו) ניקוד וטעמים
7	(ז) הערות המסורה

7	(ח) מהדורות שונות המתבססות על אותו כ"י
7	(ט) טעויות דפוס
8	2. טעויות, תיקונים ושינויים בכל הטקסטים כולל נה"מ
10	3. נה"מ אינו משקף את 'הנוסח המקורי' של ספרי המקרא
11	4. הבדלים בין כתובים מקבילים במקרא
16	ב. גישה מודרנית לביקורת הנוסח
18	ג. ראשית החקירה הביקורתית של נוסח המקרא
19	ד. נוסח, קנון וקדושת הנוסח
20	ה. מידת הסובייקטיביות של מבוא זה
21	פרק שני: עדי נוסח המקרא
21	א. עדי הנוסח העבריים
22	1. טקסטים קדם־מסורתיים ונוסח המסורה ('קבוצת נה"מ')
24	(א) תשתית האותיות: טקסטים קדם־מסורתיים ונה"מ
24	(1) הרקע
25	(2) התפתחות נוסח האותיות
34	(3) המוצא
35	(4) התייעוד
36	(5) חשיבות ההבדלים בין כתבי-היד מימה"ב
37	(ב) הניקוד
38	(1) הרקע
40	(2) שיטות ניקוד
41	(3) הבדלים בין שיטות הניקוד
43	(4) אופיו של הניקוד הטברני
45	(ג) סימנים וסימונים בטקסט
46	(1) חלוקת הטקסט: פרשיות, פסוקים, פרקים ופרשות
48	(2) פסקא באמצע פסוק

48	(3) נו"נין הפוכות
49	(4) ניקוד מלמעלה ומלמטה (puncta extraordinaria)
50	(5) אותיות תלויות (litterae suspensae)
51	(6) אותיות מיוחדות
51	(7) כתיב וקרי
56	(8) סבירין
56	(9) תיקוני סופרים
58	(10) עיטורי סופרים
58	(11) סידור הטקסט
59	(ד) הטעמים
62	(ה) הערות המסורה
62	(1) תוכן
64	(2) חיבורי המסורה
65	(3) מהדורות של המסורה
66	(4) חשיבות המסורה
66	(ו) מהדורות של נה"מ
70	2. נוסחים טרום-שומרונים והתורה השומרנית ("קבוצת שומ'")
71	(א) הרקע
72	(ב) תאריך ומוצא
74	(ג) כתבייד ומהדורות
75	(ד) מהות הנוסח
76	(1) רכיבים קדומים (טרום-שומרונים) בשומ'
84	(2) רכיבים שומרונים
85	(3) כתיב
87	(ה) טקסטים טרום-שומרונים
90	3. הטקסטים המקראיים שנמצאו במדבר יהודה
91	(א) הרקע

92	(ב) הממצא
95	(ג) זמן של המגילות
96	(ד) פרסום המגילות
96	(ה) 'אסכולת סופרים קומראנית'
97	(1) תכונות הכתיב
98	(2) תכונות מורפולוגיות
99	(3) מנהגי סופרים
100	(4) התאמות להקשר
100	(5) עקיבות וניתוח סטטיסטי
101	(ו) הבדלי גרסה במגילות קומראן
104	(ז) מיון המגילות לפי אופיין הטקסטואלי
107	(ח) תרומת המגילות לחקר המקרא
107	4. עדי נוסח נוספים
107	(א) לוחיות כסף זעירות מכתף הנום
107	(ב) פפירוס נֶשׁ
108	(ג) תפילין ומזוזות ממדבר יהודה
108	(ד) ספר התורה מבית הכנסת של סַרוּס ותורתו של ר' מאיר
	(ה) מובאות מקראיות במגילות לא־מקראיות ובחיבורי ה'מקרא
110	המשוכתב'
111	(ו) מקורות שאבדו
111	ב. התרגומים העתיקים
111	1. השימוש בתרגומים העתיקים בביקורת הנוסח
111	(א) הרקע
113	(ב) פרשנות
113	(1) פרשנות לשונית
115	(2) פרשנות לפי ההקשר

תוכן העניינים		ז
115	(3) פרשנות תיאולוגית	
117	(4) קווים מדרשיים	
117	(ג) ייצוג מבנים עבריים בתרגום	
117	(ד) תופעות פנים-תרגומיות	
117	(ה) שחזור המקור העברי	
122	2. הממצא	
122	(א) תרגום השבעים	
123	(1) שמו ואופיו של התרגום	
124	(2) היקף	
124	(3) סדר הספרים	
125	(4) צורתו המקורית של תה"ש, מוצאו, וזמנו	
126	(5) התייעוד	
128	(6) מהדורות	
129	(7) כלי עזר לשימוש בתה"ש	
129	(8) המקור העברי של תה"ש וערכו הטקסטואלי	
135	(ב) העיבודים (רביזיות) של תרגום השבעים	
135	(1) הרקע	
135	(2) הגורמים להיווצרות העיבודים	
136	(3) אופיים של העיבודים	
136	(4) עיבודים קדם-הכספליים	
139	(5) הכספלה	
140	(6) עיבודים בתר-הכספליים : לוקיאנוס	
141	(ג) התרגומים הארמיים (ת"א, 'ת"י', ת"פ, ת"נ, ת"י)	
143	(1) תרגומים לתורה	
143	(2) תרגום נביאים	
144	(3) תרגום כתובים	

144	(ד) הפשיטתא
146	(ה) הוולגטה
147	(ו) התרגום (תפסיר) של רב סעדיה גאון
149	פרק שלישי: תולדות נוסח המקרא
149	א. היחס שבין עדי הנוסח
149	1. היחס שבין עדי הנוסח במחקר עד לשנת 1947
151	2. היחס שבין עדי הנוסח במחקר אחרי 1947
152	3. גישה חדשה
154	4. מקומו המרכזי של נה"מ במסורת ובמחקר
155	ב. צורתו של נוסח המקרא בתקופות קדומות
155	1. ההכרח להביע דעה על הנוסח המקורי
157	2. שני דגמים
157	(א) ריבוי נוסחים קדמונים
159	(ב) נוסח מקורי או סדרה של נוסחים (מקוריים) מחייבים
161	(ג) הגדרת הנוסח(ים) המקורי(ים) (המחייב[ים])
163	ג. קווים בהתפתחות נוסח המקרא
164	1. תיאוריות טקסטואליות
168	2. המיתוס בדבר ייצוב נוסח המקרא
174	3. תיאור חדש
175	(א) התקופה הקדומה עד 250 לפני סה"נ
177	(ב) התקופה משנת 250 לפני סה"נ ועד 132 – 135 לסה"נ
187	פרק רביעי: העתקת ספרי המקרא ומסירתם מדור לדור
187	א. הרקע והמסגרת הכרונולוגית
189	ב. העתקת ספרי המקרא

ט	תוכן העניינים
189	1. חומרים, צורה והיקף
191	2. מנהגי הכתיבה
192	(א) הפרדה בין מילים
193	(ב) אותיות סופיות ולא־סופיות
193	(ג) חלוקה פנימית של הטקסט
197	(ד) סידור הטקסט בצלעות
198	(ה) תיקון שגיאות
200	(ו) סימני סופרים
201	(ז) שמות אלוהות
201	(ח) שבירת מילים
201	3. הכתב
202	(א) הרקע
202	(ב) שינוי הכתב
203	4. הכתיב
204	(א) הרקע
205	(ב) שיטות כתיב שונות בטקסטים המקראיים
207	(ג) הכתיב של קבוצת נה"מ
213	5. מנהגי סופרים
213	נספח: תפילין ומזוזות שנמצאו במדבר יהודה
214	ג. תהליכים שבמסירת הנוסח
214	1. הרקע
216	2. הברלים שנוצרו במהלך המסירה הטקסטואלית
216	(א) חיסורים
219	(ב) הוספות
221	(ג) חילופים
232	(ד) הברלי סדר

232	(ה) פרשנות הסופרים-מעתיקים
232	3. הבדלי גרסה המשקפים שינויי תוכן
233	(א) שינויים פרשניים
247	(ב) שינויים לשוניים-סגנוניים
248	(ג) יצירת גרסאות נרדפות
249	(ד) הרמוניזציות
249	(ה) הכנסת הערות מבהירות ופרשניות בתוך הטקסט
251	(ו) שינויים והוספות בדרך המדרש
253	פרק חמישי: תיאוריה ומעשה בביקורת הנוסח
253	א. תיאוריית ביקורת הנוסח
255	ב. פעולת ביקורת הנוסח
257	ג. סוגי גרסאות
257	1. גרסאות המיועדות להערכה טקסטואלית (גרסאות תולדיות)
	2. גרסאות שאינן מיועדות להערכה טקסטואלית
258	(גרסאות לא-תולדיות)
261	פרק שישי: הערכת הגרסאות
261	א. הרקע
262	ב. כללים טקסטואליים
264	1. קריטריונים חיצוניים
264	(א) מעמד בלתי שווה של מקורות טקסטואליים
264	(ב) העדפת נה"מ
265	(ג) תיעוד רחב
266	(ד) גילם של עדי הנוסח
267	2. קריטריונים פנימיים

יא	תוכן העניינים
267	Lectio Difficilior Praeferenda/Praevalet/Praestat (א)
269	Lectio Brevior (Brevis) Potior (ב)
271	התאמה לקטעים מקבילים (הרמוניזציה) (ג)
271	שינויים פרשניים (ד)
274	ג. גרסאות עדיפות
275	פרק שביעי: ביקורת הנוסח והביקורת הספרותית
275	א. הרקע
278	ב. הממצא
	1. שתי שכבות ספרותיות של ירמיה: מג' 4QJer ^{b,d} ותה"ש*
278	כנגד נה"מ+
285	2. שתי שכבות ספרותיות של יהושע: תה"ש* ונה"מ+
286	(א) הנוסח הקצר של תה"ש* לעומת הנוסח הארוך של נה"מ+
	(ב) כמה רכיבים ארוכים בתה"ש* השונים מנה"מ+ ולרוב קדומים
286	מנה"מ
290	(ג) הרצף השונה בפרקים ח – ט בתה"ש* ובנה"מ+
291	(ד) שינויים תיאולוגיים ואידאולוגיים
291	3. שתי שכבות ספרותיות ביחזקאל: תה"ש* ונה"מ+
293	4. שכבות ספרותיות שונות בשמ"א: נה"מ+, תה"ש* ומג' 4QSam ^a
293	(א) שתי שכבות ספרותיות בשמ"א טז – יח בתה"ש* ובנה"מ+
	(ב) שתיים או שלוש שכבות ספרותיות בשמ"א ב בנה"מ+,
295	תה"ש* ובמג' 4QSam ^a
296	5. שתי מהדורות ספרותיות של משלי: תה"ש* ונה"מ+
298	6. שיטות כרונולוגיות שונות בבראשית ה ו-יא: נה"מ+, שומ' ותה"ש*
298	7. ספר מלכים בתה"ש* (מלכויות ג – ד)
301	8. הברלי רצף בין תה"ש* לנה"מ+

302	9. מהדורות ספרותיות שונות של מל"ב כ // ישעיה לח ?
304	10. הנוסח הארוך והקצר של שמ"א יא : מג' 4QSam ^a ונה"מ+, תה"ש
	11. שתי מהדורות ספרותיות של שופ' ו במג' 4QJudg ^a כנגד נה"מ+
305	ותה"ש ?
	12. שתי מהדורות ספרותיות של דברים ה במג' 4QPhyl A, B, J כנגד
306	נה"מ+ ותה"ש ?
307	13. מהדורות ספרותיות שונות של יהושע: 4QJosh ^a , נה"מ+ ותה"ש
	14. מהדורות ספרותיות שונות של שמות לה – מ: תה"ש* כנגד נה"מ+,
308	שומ'
309	15א. מהדורות ספרותיות שונות של אסתר : תה"ש* ונה"מ+
310	15ב. מהדורות ספרותיות שונות של אסתר : תה"ש A-Text ונה"מ+
311	16. מהדורות ספרותיות שונות של דניאל : תה"ש* ונה"מ+
312	17. עזרא–נחמיה : תה"ש* ונה"מ+
312	18. חיבורים דמויי מקרא
314	19. מהדורות ספרותיות שונות של דברי הימים בתה"ש* ונה"מ+ ?
314	20. מהדורות ספרותיות שונות של במדבר בתה"ש* ובנה"מ+ ?
314	21. מהדורות ספרותיות שונות של שומ' כנגד נה"מ+ ותה"ש
315	22. מהדורות ספרותיות שונות של תהלים קנא : תה"ש ומג' 11QPs ^a
315	23. מהדורה פרשנית של התורה במגילות 4QRP ^{a-e}
316	24. הבדלים ספרותיים קטנים
317	ג. הערכת הנתונים
319	פרק שמיני : הצעות תיקון
319	א. הרקע
322	ב. סוגים שונים של הצעות תיקון
322	1. הצעות תיקון לפי ההקשר
326	2. הצעות תיקון לשוניות

יג	תוכן העניינים
326	(א) דקדוק
327	(ב) מקבילות בשפות הקרובות, בייחוד באוגריתית
330	3. הצעות תיקון מטעמי משקל
333	פרק תשיעי: מהדורות המקרא
333	א. הרקע
340	ב. מהדורות מדעיות (ביקורתיות)
342	1. סדרת ה-Biblia Hebraica
350	2. מהדורת מפעל המקרא של האוניברסיטה העברית
353	3. מהדורות אקלקטיות
358	4. כל המהדורות הקיימות
359	5. מהדורות חלופיות בעתיד?
361	פרק עשירי: כלים ממוחשבים לחקר ביקורת הנוסח
362	א. הכלים הקיימים
363	ב. קטגוריות של מידע
364	ג. מידע שסומן מראש
367	הסבר מונחים ומושגים
377	מפתחות
377	א. מפתח הכתובים
394	ב. מפתח האישים
405	ג. מפתח העניינים
413	לוחות
V	תוכן העניינים באנגלית

רשימת הטבלאות

פרק ראשון

1. נה"מ של בר' י 1 – 29 בהשוואה לכתוב המקביל בנה"מ של דה"א
א 4 – 23 11
2. נה"מ של תה' יד בהשוואה למקבילה בנה"מ של תה' נג
13

פרק שני

1. הבדלים בין כ"י ל ובין מג' יש"ב ביש' מח 17 – מט 21 29
2. סוגים של הבדלים בין מג' יש"ב ובין כ"י ל 30
3. הבדלים בין כ"י ל ובין מובאות מקראיות בספרות חז"ל 31
4. הבדלים בין כתבייד של נה"מ מימה"ב 32
5. מובאות ב-BH מתוך כתבייד מימה"ב (על פי קניקוט 1776 – 1780) 36
6. הבדלים בניקוד בין כ"י ל ובין כ"י בבליתימני 41
7. הבדלים אחדים בין שיטות בן אשר ובן נפתלי 42
8. ניקודים טברניים בהשוואה לתעתיקים יווניים ולטיניים 44
9. רשימות במהדורת פֶּרְנַסְדוֹרְף של 'אכלה ואכלה' (מבחר) 65
10. שינויים הרמוניסטיים קטנים בשומ' 79
11. תיקונים של כתיבים חריגים בשומ' 80
12. החלפת צורות 'חריגות' בצורות רגילות בשומ' 80
13. התאמות דקדוקיות בשומ' 81
14. הבדלי תוכן בין שומ' ובין נה"מ+ 82
15. הבדלים בין נה"מ ושומ' בתורת הצורות 83
16. מילים נרדפות בנה"מ ובשומ' 83
17. הבדלים בין נה"מ ושומ' באותיות הגרוניות 85
18. הבדלים בכתיב בין נה"מ ושומ' בכראשית מט 86
19. טקסט טרום-שומרני מושווה לנה"מ⁺ ולשומ' 89
20. מגילות מקראיות שנמצאו בקומראן (2009) 93
21. שינויי פרטים במג' יש"א בהשפעת ההקשר 94
22. הבדלים ממוינים בין נה"מ למג' יש"א ביש' א 1 – 8 100
23. הבדלים בין נה"מ למג' 4QSam^a בשמ"א א 22 – 28 102
24. הבדלים נבחרים בין נה"מ לספר התורה מבית הכנסת של סְוֵרוֹס 103
25. הבדלי גרסה המשוחזרים מתוך התרגומים העתיקים 109
26. אופיים הטקסטואלי והספרותי של ספרי תה"ש 120
- 133

פרק רביעי

1. הכתיב המקורי המשוער של פסוקים אחדים בשירת הים (שמות טו) 206
2. השוואת כתיבם של כתובים מקבילים בנה"מ (שמ"ב כג//דה"א יא) 208
3. הכתיבים דוד/דויד בנה"מ 209
4. חוסר עקיבות בנה"מ בכתיבן של מילים המופיעות בהקשר אחד 210
5. חוסר עקיבות בנה"מ בכתיבן של מילים בעלות אותו משקל דקדוקי 210
6. כתיבים בלתי רגילים בנה"מ 211
7. החלפת המרכיב התיאופורי 'בעל' במרכיב אחר 239

פרק שביעי

1. הבדלים בין נה"מ+ למצע העברי המשוחזר של תה"ש* בירמיה כז 281
2. מגילות 4QJer^{b,d} ביחסן לתה"ש* ולנה"מ+ בירמיה 284
3. חיסורים של תה"ש* ביהו' כ 1 – 6 288
4. שתי גרסאות של סיפור דוד וגלית 294
5. תוספת ארוכה במג' 4QSam^a בשמ"א יא 304
6. ההיעדרות של שופ' ו 7 – 10 ממג' 4QJudg^a 306
7. מג' 4QJosh^a טור א 1 – 4 (= יהו' ח 34 – 35, ד 18 – ה 2 – 7) 307
8. הערכות טקסטואליות של הבדלים ספרותיים 318

פרק שמיני

1. גרסאות במגילות קומראן שהוצעו בעבר כתיקונים 321

פרק תשיעי

1. מקורותיהן של מהדורות המקרא העיקריות 336
2. קיצורים וסימנים נפוצים ב- BHQ-BHS-BH 345

רשימת הלוחות

- *1. מגילה II מתוך שתי מגילות הכסף הזעירות שנמצאו בכתף הנום בירושלים ומכילות את ברכת הכוהנים (במ' ו 24 – 26). תרשים ותעתיק על פי: ג' ברקאי, "ברכת הכוהנים על לוחיות כסף מכתף הנום בירושלים", קתדרה לתולדות ארץ-ישראל ויישובה נב (תשמ"ט) 37 – 76.
- *2. מגילה של ספר שמות ממערה 4 בקומראן הכתובה בכתב העברי (4QpaleoExod^m), טור I (שמ' ו 25 – 16 ז). צילום PAM 42.582.
- *3. מג' ישעיה השלמה ממערה 1 בקומראן (מג' יש"א), טור XXVIII (יש' לד 1 – לו 2).
- *4. מג' ישעיה השלמה ממערה 1 בקומראן (מג' יש"א), טור XXXIII (יש' מ 2 – 28).
- *5. מג' ישעיה השלמה ממערה 1 בקומראן (מג' יש"א), טור XXXIII (יש' מ 2 – 28): M. Burrows, *The Dead Sea Scrolls of St. Mark's Monastery* (New Haven 1950).
- *6. מגילת ישעיה הקצרה ממערה 1 בקומראן (מג' יש"ב), טור XXI (יש' מח 17 – מט 15).
- *7. קטע מתוך ספר תהלים ממערה 4 בקומראן, מג' 4QPs^b, טורים XX – XXIII (תה' קב 10 – קג 11). לסידור הטקסט ראו עמ' 197.
- *8. מג' המזמורים ממערה 11 בקומראן, 11QPs^a, טורים IX – X (תה' קיט 59 – 73, 82 – 96), שפורסמה בתוך *DJD IV* (Oxford 1965).
- *9. מג' ירמיה ממערה 4 בקומראן, 4QJer^c, טור XXI (יר' ל 17 – לא 4), שפורסמה בתוך *DJD XV* (Oxford 1997). צילום PAM 43.103.
- *10 ו-10א. תפילין (4QPhyl J verso) מקומראן (דב' ה 24 – 32, ו 2 – 3). הצילום והתעתיק פורסמו בתוך *DJD VI* (Oxford 1977).
- *11. כתר ארם צובא, עמ' ז (דב' לא 28 – לב 14).
- *12. כתר ארם צובא, עמ' מח (שופ' ה 25 – ו 10).
- *13. כתביד לנינגרד B19^A (שמ' יד 28 – טו 14).
- *14. כתביד בניקוד ארץ-ישראלי מגניזת קהיר (תה' עא 5 – עב 4): Cambridge University Library T-S 12, 196.
- *15. כתביד בניקוד בבלי 'פשוט' מגניזת קהיר, אג 11 (EC 11), עם הערות מסורה (דה"א ג 15 – ד 8), Cambridge University Library T-S Box A38,5.
- *16. טבלה של טעמי המקרא שצורפה ל-BHS.
- *17. כתביד של התורה השומרונית (במ' לד 26 – לה 8) שנכתב בידי הסופר אבי-ברכהה בשנת 1215/6 (הספרייה הלאומית, ירושלים, Sam. 2° 6).

- *18. מהדורת קניקוט (1776 – 1780) של בר' מט 6 – 14.
- *19. שמ' כ 13 – 20 (נה"מ כ 14 – 17 [18 – 21]) בתורה השומרונית, לפי מהדורת א' טל ומ' פלורנטיין, חמישה חומשי תורה: נוסח שומרון ונוסח המסורה (תל אביב 2010).
- *20. כתביד B (Vaticanus א' Cod. Vat. Gr. 1209) של תרגום השבעים (שמ"א יז 44 – יח 22) מתוך: *Bibliorum SS. graecorum codex Vaticanus 1209 (cod. B) denovo phototypice expressus iussa et cura praesidium bybliothecae Vaticanae, pars prima, Vetus Testamentum*, vol. I (Mediolani 1905) 333
- *21. מהדורת ג'טינגן של תרגום השבעים (יר' א 1 – 5): J. Ziegler, *Ieremias, Baruch, Threni, Epistula Ieremiae, Septuaginta, Vetus Testamentum graecum auctoritate societatis litterarum göttingensis editum*, vol. XV (2nd ed.; Göttingen 1976)
- *22. מג' תרי עשר היוונית מנחל חָכָר (זכ' ח 19 – ט 5) מתוך: *DJD VIII* (Oxford 1990). תצלום רשות העתיקות 204.602.
- *23. כתביד Berlin Or. Fol. 1–4 לנביאים (יש' א 1 – 4) = כתביד 150 לפי קניקוט (1776 – 1780).
- *24. כתביד נְאוֹפִיטִי (Neophyti) 1 מספריית הוותיקן של אחד מתרגומי ארץ-ישראל לתורה (ויק' טו 31 – טז 11), מתוך: תרגום ארץ ישראל לתורה, כתב יד ותיקן (ניאופיטי 1) (ירושלים תשל"א) 230.
- *25. הפשיטתא (איכה ג 41 – ה 22), כתביד אַמְבְּרוֹזִיאָנוֹס (Milan, Ambrosian Lib-) *Translatio Syra-Pescitto, Veteris Testamenti ex codice*: מתוך: (rary, B. 21 Inf. *Ambrosiano* (Milan 1876–1883).
- *26. מקראות גדולות, מהדורה שנייה, בר' מב 3 – 20 (ונציה רפ"ד – רפ"ה [1524 – 1525]).
- *27. *Biblia Hebraica* (3rd [7th] edition: Stuttgart, 1951) (בר' כב 18 – כג 13).
- *28. *Biblia Hebraica Stuttgartensia* (ed. W. Rudolph & K. Elliger; Stuttgart 1967–1977) (יש' א 10 – 21). ראו עמ' 343.
- *29. *Biblia Hebraica Quinta* (ed. A. Schenker; Stuttgart 2004–) (אס' א 1 – 3).
- *30. מהדורת מפעל המקרא (יש' א 7 – 12) מתוך: מ' גושן-גוטשטיין, ספר ישעיהו: תורה נביאים כתובים, מהדורת האוניברסיטה העברית בירושלים (ירושלים 1995).
- *31. התפתחות הכתב העברי, מתוך: י' נוה, ראשית תולדותיו של האלפבית: מבוא לאפיגרפיה ולפליאוגרפיה שמית-מערבית (ירושלים תשמ"ט) 75.
- *32. התפתחות הכתב המרובע, מתוך מחקרו של: F.M. Cross, Jr., "The Development of the Jewish Scripts," in *Essays in Honor of W.F. Albright*, 137, figure 1

קיצורים ומקורות

א. קיצורים כלליים וסימנים

אס"ק	אסכולת סופרים קומראנית ⁺
דמוינה"מ ⁺	טקסט מקומראן הדומה לנה"מ באופיו הטקסטואלי
ו	וולגטה ← עמ' 146
כ'	כתיב ⁺
מ"ג	מסורה גדולה ⁺
מה"מ	מהד' מפעל המקרא ← עמ' 350
מילה ⁺	הפניה למושג המתפרש ב'הסבר מונחים ומושגים' (עמ' 367 – 375)
מ"ק	מסורה קטנה ⁺
מק"ג	מקראות גדולות
מק"ג-1	מהדורת מקראות גדולות 1516 – 1517
מק"ג-2	מהדורת מקראות גדולות 1524 – 1525
נה"מ	נוסח המסורה ⁺
נה"מ ⁺	כלל הממצא של נה"מ, התרגומים הארמיים, פ, ו ← עמ' 27
נה"מ-כ"י	כתבייד של נה"מ המצוטטים מתוך המהדורות של קניקוט ⁺ 1776-1780 רדה רוסי ⁺ 1784 – 1788
פ	פשיטתא ⁺
פ"ח	פשר חבקוק
ק'	קרי ⁺
קאיגה-ת'	קאיגה-תיאודוטיאן ⁺ (kaige-Theodotion)
קב' נה"מ	= נה"מ ⁺ ← עמ' 27
קב' שומ'	החומש השומרוני ⁺ יחד עם המגילות הטרומ-שומרוניות ⁺
שומ'	החומש השומרוני ⁺

קיצורים ומקורות	יט
תרגום אונקלוס ← עמ' 143	ת"א
תרגום השבעים (← עמ' 127 בדבר פרטים על כ"י"י S,B,A)	תה"ש
הנוסח המקורי המשוער של תה"ש+ כפי ששוחזר במהדורות גְּטִינְגֶן ו- Rahlfs-Hanhart, <i>Septuaginta</i>	תה"ש*ש
המסורת הלוקיאנית+ של תה"ש	תה"ש-לוק'
תרגום יונתן לנביאים ← עמ' 143	ת"י
תרגום התורה המיוחס ליונתן ← עמ' 143	ת"י'
תרגום גאופיטי ← עמ' 143	ת"נ
תרגום הפרגמנטים ← עמ' 143	ת"פ
המוזיאון הבריטי (British Museum)	B.M.
ספר ברית דמשק, עותק מגניזת קהיר	CD
Oxford Hebrew Bible ← עמ' 355	OHB
עקילס ← עמ' 136	α
תאודוטיון ← עמ' 138	θ'
סומכוס ← עמ' 138	σ'
פרטים משוחזרים בטקסט שלא נשתמר בשלמות	[ ]
טקסט מקביל	//
פרט חסר	<
הוספה מאת המחבר	< >
פרטים בנה"מ החסרים בתה"ש (למשל בעמ' 285)	{ }

ב. כתבי־יד מקראיים אחדים

א	כתר ארם צובא ⁺ ← עמ' 42
ק	כתבי־יד קהיר של הנביאים ← עמ' 43
ק3	כתבי־יד קהיר 3 מבית הכנסת הקראי בקהיר ← עמ' 43
ל	כתבי־יד לנינגרד ^A +19 ← עמ' 43
נ	כתבי־יד 232 בסמינר התיאולוגי בניו יורק
ש1	כתבי־יד ששון 1053 ← עמ' 44

ג. מהדורות מקראיות אחדות

מ' ברויאר, תורה נביאים כתובים, מוגהים על פי הנוסח והמסורה של כתר ארם צובה וכתבי יד הקרובים לו (ירושלים 1977 – 1982; מהדורה בכרך אחד: 1989)	ברויאר, 1977–1982
, תורה נביאים כתובים, מוגהים על פי הנוסח והמסורה של כתר ארם צובה וכתבי יד הקרובים לו (ירושלים 1997)	– , חורב –
כ"ד גינצבורג, תורה נביאים כתובים, מדויק היטב על־פי המסורה ועל פי דפוסים ראשונים עם חלופים והגהות מן כתבי יד עתיקים ותרגומים ישנים (לונדון 1894 – 1937; מהדורת צילום של מהד' 1926: ירושלים 1970)	גינצבורג
תורה נביאים וכתובים, <i>Biblia Hebraica Leningradensia</i> (Peabody, MA 2001) = עיבוד של מהדורת 'עדי' (להלן) מ' כהן, מקראות גדולות הכתר; ← עמ' כה	דותן 2001
כתר ירושלים, תנ"ך האוניברסיטה העברית בירושלים על פי הנוסח והמסורה של כתר ארם צובה וכתבי יד הקרובים לו בשיטת הרב מרדכי ברויאר (ירושלים 2000); למהדורה זאת מתלווה גלצר, הארות (תשס"ב) ← עמ' כד	כתר ירושלים
M.H. Letteris, תורה נביאים וכתובים, מדויק היטב על־פי המסורה (וינה 1852; מהדורה בשני טורים: 1904)	לְטָרִיס
ארבעה ועשרים, חומש עם תרגום אונקלוס ועם פירוש רש"י וגו' (בעריכת Felix Pratensis; ונציה 1516 – 1517); ← עמ' 68 – 69	מקראות גדולות: מק"ג-1

- שער יהוה החדש ... החומש עם תרגום ופ' רש"י ון' עזרא
 והנביאים הראשונים וגו' (בעריכת יעקב בן חיים; ונציה
 1524 – 1525); ← עמ' 68 – 69
 תורה נביאים כתובים (תל אביב: סיני, 1949, 1960)
 ספר תורה נביאים וכתובים מדויק היטיב על-פי המסורה
 (בעריכת נ"ה סניית'; לונדון 1958)
 א' דותן, תורה נביאים וכתובים מדויקים היטיב על פי הניקוד
 הטעמים והמסורה של אהרן בן משה בן אשר בכתב יד
 לנינגרד (תל אביב 1973 [1986]); ← דותן 2001
 תורה נביאים וכתובים הוצאת ירושלים, מוגהים לפי המסורה
 עפ"י בן-אשר (בעריכת מ"ד קאסוטו; ירושלים 1953)
 = תנ"ך ירושלים
 מ' קורן, תורה נביאים וכתובים (ירושלים 1962, 1966)
 א' יוסף, תורה נביאים וכתובים, סימנים (ירושלים 2008)
- BH *Biblia Hebraica* (^{1, 2} ed. R. Kittel; Leipzig 1906,
 1909–1913; ³ ed. R. Kittel & P. Kahle; Stuttgart
 1929–1937) ← עמ' 343
- BHS *Biblia Hebraica Stuttgartensia* (ed. W. Rudolph &
 K. Elliger; Stuttgart 1967–1977) ← עמ' 343
- BHQ *Biblia Hebraica Quinta* (ed. A. Schenker; Stuttgart
 2004–) ← עמ' 343
- HUB *Hebrew University Bible* ← עמ' 350
- ← עמ' לז Kennicott, 1776–1780
- NJPS *JPS Hebrew-English Tanakh, The Traditional He-
 brew Text and the New JPS Translation* (²Phila-
 delphia: Jewish Publication Society, 1999)
- Walton ← עמ' מח Walton, *Polyglotta* (1653–1657)

ד. טקסטים ממדבר יהודה

בציטוט הטקסטים ממדבר יהודה המובאים בספר זה משמשים הסימנים הדיאקריטיים האלה:

א	אות שלא נשתמרה במלואה, אך ניתנת לזיהוי בסבירות
א̇	אות שנשתמר ממנה חלק קטן או מזערי
[א]	אות ששוחזרה (לא נשתמרה על גבי הקלף)
{א}	אות שנמחקה

הטקסטים ממדבר יהודה מסומנים באופן זה:

• מספר המערה (לגבי קומראן: מערות 1 – 11)

• האתר (Q = קומראן; Mas = מצדה; Hev = נחל חֶבֶר; Mur = ואדי מַרְבַּעַת)

• הספר המקראי (למשל, Gen[esis] = בראשית)

• מספר העותק (למשל, העותק הראשון מכל חיבור שנתגלה באתר נקרא^a)

קטעי פפירוס מסומנים בתור pap, וטקסטים הכתובים בכתב העברי הקדום⁺ מסומנים בתור paleo (למשל, 4QpaleoExod^m).

הספרות הצמודות לקיצורי האתרים, כגון 4Q175 (פריט 175 ממערה 4 בקומראן) מתייחסות למספרים הסידוריים של הטקסטים ברשימת האינדנטור שפורסמה בידי Tov, *Revised Lists* (2010). הטקסטים המקראיים מצוטטים מתוך הכרכים בסדרת DJD. הפרטים הביבליוגרפיים בכרך XXXIX בסדרה וגם *Tov, Revised Lists* מפנים לכרכים אלה. ← Ulrich, *BQS*

ה. מהדורות של טקסטים המצוטטים בספר זה

נה"מ	BHS, BHQ ← עמ' 343
נה"מ-כ"י	כ"י בודדים של נה"מ מצוטטים לפי האוספים של קניקוט ⁺ 1776 – 1780 וְדָה רוֹסִי ⁺ (1784 – 1788)
תה"ש	הנוסח המקורי המשוער של תה"ש כפי ששוחזר בסדרת Rahlfs–Hanhart, <i>Septuaginta</i> או אצל

קיצורים ומקורות	כג
הכרכים בסדרת ג'טינג'ן+, אם הופיעו, בסדרת קמברידג'+, או מהדורת Rahlfs–Hanhart, <i>Septuaginta</i>	תה"ש-כ"י
מהדורות ג'טינג'ן וקמברידג'	תה"ש-לוק'
מהדורת לידן (← עמ' 145, הערה 256) או מהדורת Lee (← עמ' 145, הערה 257)	פ
מהדורת שפּרָבֶר ← עמ' 142, הערה 250	ת"א, ת"י
מהדורת ריָדֶר ← עמ' 142, הערה 250	ת"י
מהדורת דִיאָז מַצ'וֹ ← עמ' 143, הערה 253	ת"נ
מהדורת קליין ← עמ' 142, הערה 250	ת"פ
מהדורת נֶבֶר ← עמ' 146	ו, ו-כ"י
מהד' טל-פלֶוֹנְטִין 2010 (כמעט זהה ל-טל 1994) ← עמ' כד	שומ'

ו. קיצורים ביבליוגרפיים

ברשימה שלהלן מובאים קיצורים ביבליוגרפיים של מחקרים המצוטטים תכופות. בפרקי הספר עצמם מובאים פריטים ביבליוגרפיים רבים, במיוחד בראש כל סעיף.

אחיטוב, הכתב	ש' אחיטוב, הכתב והמכתב (ספריית האנציקלופדיה המקראית ד; ירושלים תשס"ה)
אליהו בחור, מסורת המסורת	Elias Levita, <i>Massoreth Ha-Massoreth</i> (Venice: Bomberg, 1538; ed. C.D. Ginsburg; London 1867; repr. New York 1968)
בן-חיים, נוסח שומרון	ד' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, א-ה (ירושלים 1956 – 1979)
ברויאר, כתר ארם צובה	מ' ברויאר, כתר ארם-צובה והנוסח המקובל של המקרא (ירושלים תשל"ז)
גושן-גוטשטיין, דוגמה	מ' גושן-גוטשטיין, ספר ישעיהו, פרקים לדוגמה עם מבוא (ירושלים תשכ"ה)
–, ישעיהו –	ספר ישעיהו: תורה נביאים כתובים, מהד' האוניברסיטה העברית בירושלים (ירושלים 1995)
גושן-טלמון, יחזקאל –	וש' טלמון, ספר יחזקאל: תורה נביאים כתובים, מהדורת האוניברסיטה העברית בירושלים (ירושלים 2004)
גייגר, המקרא ותרגומו	א' גייגר, המקרא ותרגומו, תרגם י"ל ברנך (ירושלים תשל"ב)

כד	קיצורים ומקורות
<p>מ' גלצר, "מלאכת הספר של כתר ארם צובה והשלכותיה", ספונות ד (י"ט) (ירושלים תשמ"ט) 167 – 276</p> <p>, כתר ירושלים, תנ"ך האוניברסיטה העברית בירושלים: הארות לנוסח ולמלאכת הספר (ירושלים תשס"ב)</p> <p>← עיין בחלק האנגלי</p> <p>א"מ הברמן, כתב לשון וספר: עיונים בתולדות הכתב העברי, בירורי לשון, כתבייד עבריים מצויירים (ירושלים תשל"ג)</p> <p>ר' ויס, מחקרי מקרא: בחינות נוסח ולשון (ירושלים תשמ"א)</p> <p>ע' טוב, "נוסח המסורה לאור תגליות מדבר יהודה וספרות חז"ל", שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום יד (2004) 119 – 139</p>	<p>גלצר, "כתר ארם צובה"</p> <p>–, הארות –</p> <p>ד"ר רוסי</p> <p>הברמן, כתב</p> <p>ויס, מחקרי מקרא</p> <p>טוב, "תגליות"</p>
<p>–, "עיונים" –</p> <p>, "פנים רבות למקרא: עיונים בתרגום השבעים וב-4QReworked Pentateuch", שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום יח (2008) 133 – 148</p> <p>, "התרגומים הארמיים, הפשיטתא, והוולגטה למקרא למול נוסח המסורה", ישראל: מחקרים בלשון לזכרו של ישראל ייבין (בעריכת ר"י זר ו' עופר; ירושלים תשע"א) 319 – 334</p>	<p>–, "ארמית" –</p>
<p>, ש' טלמון, ח' רבין, תורה נביאים כתובים, מהדורת האוניברסיטה העברית בירושלים: ספר ירמיהו (ירושלים 1997)</p>	<p>–, טלמון–רבין, ירמיהו –</p>
<p>נ"ה טורסיני, הלשון והספר: כרך הלשון (ירושלים תשי"ד)</p> <p>, באילו דרכים ובאיזו מידה ניתן להגיע לנוסח המקורי של כתבי המקרא, דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, כרך א, חוברת 1 (ירושלים תשכ"ד)</p> <p>א' טל, חמישה חומשי תורה לפי נוסח שומרון (תל אביב 1994)</p>	<p>טורסיני, כרך הלשון</p> <p>–, כתבי המקרא –</p> <p>טל 1994</p>
<p>א' טל ומ' פלורנטין, חמישה חומשי תורה: נוסח שומרון ונוסח המסורה (תל אביב 2010)</p> <p>י' ייבין, המסורה למקרא (ירושלים תשס"ג)</p> <p>י"י ילין, הדקדוק כיסוד בהלכה (ירושלים 1973)</p> <p>מ' כהן, "האידיאה בדבר קדושת הנוסח לאותיותיו וביקורת הטכסט", דעות מז (תשל"ח) 83 – 101; הודפס מחדש: המקרא ואנחנו (בעריכת א' סימון; תל אביב 1979) 42 – 60</p> <p>, "הכתיב של התורה השומרונית", בית מקרא ס"ד (תשל"ו) 54 – 70; סו (תשל"ו) 361 – 391</p>	<p>טל–פלורנטין 2010</p> <p>ייבין, מסורה</p> <p>ילין, הדקדוק</p> <p>מ' כהן, "קדושת הנוסח"</p> <p>–, "כתיב" –</p>
<p>, "לדמותם הקונסונאנטית של דפוסי המקרא הראשונים", ספר השנה של אוניברסיטת בראילן יח – יט (1981) 47 – 67</p>	<p>–, "דפוסי המקרא" –</p>

- , "נוסח המסורה" – , "מהו 'נוסח המסורה', ומה היקף אחיזתו בתולדות המסירה של ימה"ב", עיוני מקרא ופרשנות ב (רמת'גן תשמ"ו) 256 – 229
- , מקראות גדולות הכתר – , מקראות גדולות הכתר: מהדורת יסוד חדשה, ההדרה מדעית על-פי כתבי יד עתיקים, נוסח המסורה המדויק של המקרא עם מסורה גדולה ומסורה קטנה על-פי 'כתר ארם-צובה', 13 כרכים, טרם הושלם (רמת גן 1992 – 2011)
- , "מבוא" – , מקראות גדולות הכתר: יהושע-שופטים (תשנ"ב) *16 – *99
- כשר, כתב מ' כשר, כתב התורה ואותיותיה: חלק ראשון: ספר תורה בכתב עברי ואשורי, תורה שלמה, כד (ירושלים 1978)
- ליברמן, יונית מושקוביץ-חמיאל ש' ליברמן, יונית ויונות בארץ ישראל (ירושלים תשכ"ג) י"צ מושקוביץ וח' חמיאל, פרקי מבוא למקרא א' (ירושלים 1987)
- מזור, תה"ש ל' מזור, עיונים בתרגום השבעים לספר יהושע: תרומתו להכרת המסירה הטקסטואלית של הספר ולהתפתחותו הספרותית והרעיונית, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ד
- נוה, ראשית נוח, ראשית תולדותיו של האלפבית: מבוא לאפיגרפיה ולפליאוגרפיה שמית-מערבית (ירושלים תשמ"ט)
- סגל, מבוא המקרא עופר, "כתר ירושלים" מ"צ סגל, מבוא המקרא (ירושלים תשל"ז)
- עיוני מקרא ופרשנות א' י' עופר, "הגהת נוסח המקרא במהדורת כתר ירושלים", לשוננו ס"ד (2002) 181 – 206
- פנקובר, יעקב בן חיים עיוני מקרא ופרשנות א' א' סימון ומ' גושן-גוטשטיין; רמת גן 1980
- י' פנקובר, יעקב בן חיים וצמיחת מהדורת המקראות הגדולות, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1982
- , "תורה" – , "כתביד ירושלמי של התורה מן המאה העשירית שהגיהו מישאל בן עזיאל (כתביד קג)", תרביץ נח (תשמ"ט) 74 – 49
- , נוסח התורה – , נוסח התורה בכתר ארם-צובה: עדות חדשה (רמת גן תשנ"ג)
- קו התפר על קו התפר, בין ביקורת הנוסח לביקורת הספרותית (בעריכת צ' טלשיר וד' עמארה; באר שבע יח [2005])
- קוטשר, לשון י' קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח (ירושלים תשי"ט)

מ' קיסטר, עורך, מגילות קומראן, מבואות ומחקרים (ירושלים תשס"ט)	קיסטר, מגילות
← עיין בחלק הלועזי	קניקוט 1776–1780
ח' רבין, עורך, מחקרים בכתר ארם-צובה (ירושלים תש"ך)	רבין, מחקרים
א' רופא, "החשיבות ההיסטורית של גירסאות משניות בנוסחי המקרא", בית מקרא מג (1998) 218 – 226	רופא, "החשיבות ההיסטורית"
שד"ל, ספר ישעיה מתורגם איטלקית ומפורש עברית (פדובה 1855; ד"צ ירושלים 1966)	שד"ל, ישעיה

Aejmelaeus, *Trail*

A. Aejmelaeus, *On the Trail of the Septuagint Translators: Collected Essays* (revised and expanded edition; Leuven/Paris/Dudley, MA 2007)

Albrektson, *Text*

B. Albrektson, *Text, Translation, Theology: Selected Essays on the Hebrew Bible* (SOTSMS; Farnham/Burlington, VT 2010)

Andersen–Forbes, *Spelling*

F.I. Andersen & A.D. Forbes, *Spelling in the Hebrew Bible* (BibOr 41; Rome 1986)

Andersen–Freedman, "4QSam^b"

F.I. Andersen & D.N. Freedman, "Another Look at 4QSam^b", *RevQ* 14 (1989) 7–29

Ap-Thomas, *Primer*

D.R. Ap-Thomas, *A Primer of Old Testament Text Criticism* (2nd ed.; FBBS 14; Philadelphia 1966)

Archaeology of the Books of Samuel

Archaeology of the Books of Samuel: The Entangling of the Textual and Literary History (ed. P. Hugo & A. Schenker; VTSup 132; Leiden 2010)

Barr, *Comparative Philology*

J. Barr, *Comparative Philology and the Text of the Old Testament* (Oxford 1968; Winona Lake, IN 1987, "with additions and corrections")

—, *Variable Spellings*

—, *The Variable Spellings of the Hebrew Bible* (The Schweich Lectures of the British Academy; Oxford 1989)

Barth–Steck, *Exegese*

H. Barth & O.H. Steck, *Exegese des Alten Testaments: Leitfaden der Methodik: Ein Arbeitsbuch für Proseminare, Seminare und Vorlesungen* (13th ed.; Neukirchen/Vluyn 1993)

Barthélemy, *Devanciers*

D. Barthélemy, *Les devanciers d'Aquila* (VTSup 10; Leiden 1963)

—, *Études*

—, *Études d'histoire du texte de l'Ancien Testament* (OBO 21; Fribourg/Göttingen 1978)

- , *Interim Report*
— et al., *Preliminary and Interim Report on the Hebrew Old Testament Text Project*, 1–5 (1st; 2nd ed.; New York: United Bible Societies, 1974, 1979–1980)
- , *Critique textuelle 1982*
—, *Critique textuelle de l'Ancien Testament, 1. Josué–Esther* (OBO 50/1; Fribourg/Göttingen 1982)
- , *Critique textuelle 1986*
—, *Critique textuelle de l'Ancien Testament, 2. Isaïe, Jérémie, Lamentations* (OBO 50/2; Fribourg/Göttingen 1986)
- , *Critique textuelle 1992*
—, *Critique textuelle de l'Ancien Testament, 3. Ézéchiel, Daniel et les 12 Prophètes* (OBO 50/3; Fribourg/Göttingen 1992)
- , *Critique textuelle 2005*
—, *Critique textuelle de l'Ancien Testament, 4. Psaumes* (OBO 50/4; Fribourg/Göttingen 2005)
- BDB**
F. Brown, S.R. Driver, & C.A. Briggs, *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament* (Oxford 1907)
- Beit-Arié, "Practices"**
M. Beit-Arié, "Some Technical Practices Employed in Hebrew Dated Medieval Manuscripts", *Litterae textuales* (Codicologica 2, Éléments pour une codicologie comparée; Leiden 1978) 72–92
- Ben-Hayyim, Grammar of Samaritan Hebrew**
—, *A Grammar of Samaritan Hebrew, Based on the Recitation of the Law in Comparison with the Tiberian and Other Jewish Traditions* (Jerusalem/Winona Lake, IN, 2000)
- Bentzen, Introduction**
A. Bentzen, *Introduction to the Old Testament*, I–II (7th ed.; Copenhagen 1967)
- Biblia Qumranica**
Biblia Qumranica, Vol. 3B, Minor Prophets (ed. B. Ego et al.; Leiden 2004)
- Biblical Canons**
The Biblical Canons (ed. J.M. Auwers & H.J. de Jonge; BETL 163; Leuven 2003)
- BJ**
La Sainte Bible, traduite en français sous la direction de l'École Biblique de Jérusalem (Paris 1956; 2nd ed., 1973)
- de Boer, Samuel**
P.A.H. de Boer, *Research into the Text of 1 Samuel I–XVI: A Contribution to the Study of the Books of Samuel* (Amsterdam 1938)
- Bogaert, "Septante"**
P.-M. Bogaert, "Septante et versions grecques", *DBSup* (Paris 1993) XII.536–692
- Borbone, Osea**
P.G. Borbone, *Il libro del profeta Osea: Edizione critica del testo ebraico* (Quaderni di Henoch 2; Torino [1990])

- Brekelmans, *Questions*
Questions disputées d'Ancien Testament: Méthode et théologie (ed. C. Brekelmans; rev. ed.; BETL 33; Leuven 1989)
- Brennpunkt
Im Brennpunkt: Die Septuaginta: Studien zur Entstehung und Bedeutung der griechischen Bibel (ed. H.-J. Fabry & U. Offerhaus; Stuttgart/Berlin 2001)
- Brock, *Bibliography*
 S.P. Brock et al., *A Classified Bibliography of the Septuagint* (Leiden 1973)
- Brooke, *New Qumran Texts*
New Qumran Texts and Studies: Proceedings of the First Meeting of the International Organization for Qumran Studies, Paris 1992 (ed. G.J. Brooke with F. García Martínez; STDJ 15; Leiden/New York 1994)
- , “E Pluribus Unum”
 —, “E Pluribus Unum: Textual Variety and Definitive Interpretation in the Qumran Scrolls”, in *Historical Context* (2000) 107–119
- , “Demise”
 —, “The Qumran Scrolls and the Demise of the Distinction between Higher and Lower Criticism”, in *New Directions in Qumran Studies: Proceedings of the Bristol Colloquium on the Dead Sea Scrolls, 8–10 September 2003* (ed. J.G. Campbell et al.; Library of Second Temple Studies 52; London 2005) 26–42
- Brotzman, *Textual Criticism*
 E.R. Brotzman, *Old Testament Textual Criticism: A Practical Introduction* (Grand Rapids, MI 1994)
- Burney, *Kings*
 C.F. Burney, *Notes on the Hebrew Text of the Book of Kings* (Oxford 1903; repr. New York 1970)
- , *Judges*
 —, *The Book of Judges* (Oxford 1909; repr. New York 1970)
- Cappellus, *Critica Sacra*
 L. Cappellus, *Critica Sacra sive de variis quae in sacris Veteris Testamenti libris occurrunt lectionibus libri sex* (Paris 1650; Halle 1775–[1786])
- CATSS
Computer-Assisted Tools for Septuagint Studies (Philadelphia/Jerusalem, directed by R.A. Kraft & E. Tov)
- Chiesa, “Appunti”
 B. Chiesa, “Appunti di storia della critica del testo dell’Antico Testamento ebraico”, *Henoah* 12 (1990) 3–14
- Childs, *Introduction*
 B.S. Childs, *Introduction to the Old Testament as Scripture* (London 1979)
- Clines, *Esther*
 D.J.A. Clines, *The Esther Scroll: The Story of the Story* (JSOTSup 30; Sheffield 1984)

- , *Dictionary*
—, *The Dictionary of Classical Hebrew* (Sheffield 1993–)
- Cogan, “Assyriological Perspective”
M. Cogan, “Some Text-Critical Issues in the Hebrew Bible from an Assyriological Perspective”, *Textus* 22 (2005) 1–20
- Cohen–Freedman, “Snaith”
M.B. Cohen & D.B. Freedman, “The Snaith Bible: A Critical Examination of the Hebrew Bible Published in 1958 by the British and Foreign Bible Society”, *HUCA* 45 (1974) 97–132
- Cohn, *Tefillin*
Y.B. Cohn, *Tangled Up in Text: Tefillin and the Ancient World* (Brown Judaic Studies 361; Providence, RI 2008)
- Complutensian Polyglot
Biblia Sacra Polyglotta, complectentia Vetus Testamentum, etc. (in Complutenti Universitate, 1514–1517)
- Cook, “Relationship”
J. Cook, “The Relationship between Textual Criticism, Literary Criticism and Exegesis: An Interactive One?”, *Textus* 24 (2009) 119–32
- Cornill, *Ezechiel*
C.H. Cornill, *Das Buch des Propheten Ezechiel* (Leipzig 1886)
- Cox, *VI Congress*
VI Congress of the International Organization for Septuagint and Cognate Studies (ed. C.E. Cox; SBLSCS 23; Atlanta 1987)
- , *VII Congress*
VII Congress of the International Organization for Septuagint and Cognate Studies (ed. C.E. Cox; SBLSCS 31; Atlanta 1991)
- Crawford–Joosten–Ulrich, *OHB*
S.W. Crawford, J. Joosten & E. Ulrich, “Sample Editions of the Oxford Hebrew Bible: Deuteronomy 32:1-9, 1 Kings 11:1-8, and Jeremiah 27:1-10 (34 G)”, *VT* 58 (2008) 352–366
- Cross, “Evolution”
F.M. Cross, “The Evolution of a Theory of Local Texts”, in Cross–Talmon, *QHBT* (1975) 306–320
- , *ALQ*^{1,3}
—, *The Ancient Library of Qumrân and Modern Biblical Studies* (London 1958); *The Ancient Library of Qumran* (3rd ed.; Sheffield 1995)
- , “Fixation”
—, “The Fixation of the Text and Canon of the Hebrew Bible”, in id., *From Epic to Canaan: History and Literature in Ancient Israel* (Baltimore/London 1998) 205–18
- Cross–Freedman, *Studies*
— & D.N. Freedman, *Studies in Ancient Yahwistic Poetry* (Baltimore 1950; 2nd ed. Missoula, MT 1975)
- Cross–Talmon, *QHBT*
Qumran and the History of the Biblical Text (ed. F.M. Cross & S. Talmon; Cambridge, MA/London 1975)

- Crown, *The Samaritans*
The Samaritans (ed. A.D. Crown; Tübingen 1989)
- , *Samaritan Scribes*
 —, *Samaritan Scribes and Manuscripts* (TSAJ 80; Tübingen 2001)
- Daley, *Textual Basis*
 S.C. Daley, *The Textual Basis of English Translations of the Hebrew Bible*, Ph.D. diss., Hebrew University, Jerusalem, 2007
- Davidson, *Hebrew Text*
 S. Davidson, *The Hebrew Text of the Old Testament, Revised from Critical Sources; Being an Attempt to Present a Purer and More Correct Text than the Received One of Van der Hooght; by the Aid of the Best Existing Materials* (London 1855)
- Debel, “Variant Literary Editions”
 H. Debel, “Greek ‘Variant Literary Editions’ to the Hebrew Bible?” *JSJ* 41 (2010) 161–190
- Deist, *Text*
 F.E. Deist, *Towards the Text of the Old Testament* (Pretoria 1978; 2nd ed. 1981)
- , *Witnesses*
 —, *Witnesses to the Old Testament: Introducing Old Testament Textual Criticism* (The Literature of the Old Testament, vol. 5; Pretoria 1988)
- Delitzsch, *Lese- und Schreibfehler*
 F. Delitzsch, *Die Lese- und Schreibfehler im Alten Testament nebst den dem Schrifttexte einverleibten Randnoten Klassifiziert* (Berlin/Leipzig 1920)
- De Septuaginta*
De Septuaginta, Studies in Honour of J. W. Wevers on His Sixty-Fifth Birthday (ed. A. Pietersma & C. Cox; Mississauga, Ont 1984)
- Díez Merino, *Biblia babilónica*
 L. Díez Merino, *La Biblia babilónica* (Madrid 1975)
- Diggers at the Well*
Diggers at the Well: Proceedings of a Third International Symposium on the Hebrew of the Dead Sea Scrolls and Ben Sira (ed. T. Muraoka & J.F. Elwolde; Leiden 2000)
- DJD*
Discoveries in the Judean Desert (of Jordan), I–XL (Oxford 1955–2010)
- DJD I*
 D. Barthélemy & J.T. Milik, *Qumran Cave I* (DJD I; Oxford 1955)
- DJD II*
 P. Benoit, O.P., J.T. Milik, & R. de Vaux, *Les grottes de Murabba’ât* (DJD II; Oxford 1961)
- DJD III*
 M. Baillet et al., *Les ‘petites grottes’ de Qumrân* (DJD III; Oxford 1962)
- DJD IV*
 J.A. Sanders, *The Psalms Scroll of Qumrân Cave 11 (11QPs^a)* (DJD IV; Oxford 1965)

- DJD VI*
R. de Vaux & J.T. Milik, *Qumrân grotte 4.II: I. Archéologie, II. Tefillin, Mezuzot et Targums (4Q128–4Q157)* (DJD VI; Oxford 1977)
- DJD VII*
M. Baillet, *Qumrân grotte 4.III (4Q482–4Q520)* (DJD VII; Oxford 1982)
- DJD VIII*
E. Tov with the collaboration of R.A. Kraft, *The Greek Minor Prophets Scroll from Nahal Hever (8HevXIIgr) (The Seiyal Collection I)* (DJD VIII; Oxford 1990)
- DJD IX*
P.W. Skehan, E. Ulrich & J.E. Sanderson, *Qumran Cave 4.IV: Palaeo-Hebrew and Greek Biblical Manuscripts* (DJD IX; Oxford 1992)
- DJD XI*
E. Eshel et al., in consultation with J. VanderKam & M. Brady, *Qumran Cave 4.VI: Poetical and Liturgical Texts, Part 1* (DJD XI; Oxford 1998)
- DJD XII*
Qumran Cave 4.VII: Genesis to Numbers (ed. E. Ulrich & F.M. Cross; DJD XII; Oxford 1994)
- DJD XIV*
Qumran Cave 4.IX: Deuteronomy, Joshua, Judges, Kings (ed. E. Ulrich & F.M. Cross; DJD XIV; Oxford 1995)
- DJD XVII*
F.M. Cross, D.W. Parry, R. Saley, & E. Ulrich, *Qumran Cave 4.XII: 1–2 Samuel* (DJD XVII; Oxford 2005)
- DJD XXIII*
F. García Martínez, E.J.C. Tigchelaar & A.S. van der Woude, *Qumran Cave 11.II: 11Q2–18, 11Q20–30* (DJD XXIII; Oxford 1998)
- DJD XXXII*
E. Ulrich & P.W. Flint, *Qumran Cave 1.II, Parts 1–2: The Isaiah Scrolls* (DJD XXXII; Oxford 2010)
- DJD XXXVIII*
J. Charlesworth et al., in consultation with J. VanderKam & M. Brady, *Miscellaneous Texts from the Judaean Desert* (DJD XXXVIII; Oxford 2000)
- DJD XXXIX*
E. Tov et al., *The Texts from the Judaean Desert: Indices and an Introduction to the Discoveries in the Judaean Desert Series* (DJD XXXIX; Oxford 2002)
- Dogniez, *Bibliography*
C. Dogniez, *Bibliography of the Septuagint = Bibliographie de la Septante 1970–1993* (VTSup 60; Leiden/New York 1995)
- Donner–Röllig
H. Donner & W. Röllig, *Kanaanäische und aramäische Inschriften*, vol. I (Wiesbaden 1966)

- Dorival–Harl–Munnich, *Septante*
 G. Dorival, M. Harl & O. Munnich, *La Bible grecque des Septante: Du judaïsme hellénistique au christianisme ancien* (Paris 1988)
- G.R. Driver, “Glosses”
 G.R. Driver, “Glosses in the Hebrew Text of the Old Testament”, *L’Ancien Testament et l’Orient* (Orientalia et Biblica Lovaniensia 1; Louvain 1957) 123–61
- S.R. Driver, *Introduction*
 S.R. Driver, *An Introduction to the Literature of the Old Testament* (5th ed.; Edinburgh 1898; New York 1956)
- , *Samuel*
 —, *Notes on the Hebrew Text and the Topography of the Books of Samuel, with an Introduction on Hebrew Palaeography and the Ancient Versions* (2nd ed.; Oxford 1913)
- Duhm, *Jesaja*
 B. Duhm, *Das Buch Jesaja* (HAT; Göttingen 1902)
- Eichhorn, *Einleitung*
 J.G. Eichhorn, *Einleitung in das Alte Testament* (Leipzig 1780–1783; 2nd ed.: Leipzig 1787 and Reutlingen 1790; 3rd ed.: Leipzig 1803; 4th ed.: Göttingen 1823)
- Eissfeldt, *Introduction*
 O. Eissfeldt, *The Old Testament, An Introduction, Including the Apocrypha and Pseudepigrapha, and also the Works of Similar Type from Qumran: The History of the Formation of the Old Testament* (trans. P.R. Ackroyd; Oxford 1965)
- Elias Levita, *Massoreth Ha-Massoreth*
 Elias Levita, *Massoreth Ha-Massoreth* (Venice: D. Bomberg, 1538; ed. C.D. Ginsburg: London: Longmans 1867; repr. New York 1968)
- Epp, *Perspectives*
 E.J. Epp, *Perspectives on New Testament Textual Criticism: Collected Essays 1962–2004* (NovTSup 116; Atlanta: Society of Biblical Literature, 2005)
- Eshel, “4QDeut^b”
 E. Eshel, “4QDeut^b: A Text That Has Undergone Harmonistic Editing”, *HUCA* 62 (1991) 117–154
- Essays in Honor of W.F. Albright*
The Bible and the Ancient Near East: Essays in Honor of William Foxwell Albright (ed. G.E. Wright; Garden City, NY 1965)
- Field, *Hexapla*
 F. Field, *Origenis Hexaplorum quae supersunt sive veterum interpretum graecorum in totum Vetus Testamentum fragmenta* (Oxford 1875)
- Fischer, *Text*
 A.A. Fischer, *Der Text des Alten Testaments: Neubearbeitung der Einführung in die Biblia Hebraica von Ernst Würthwein* (Stuttgart 2009)
- Fishbane, *Biblical Interpretation*
 M. Fishbane, *Biblical Interpretation in Ancient Israel* (Oxford 1985)

- , *Sha'arei Talmon*
'Sha'arei Talmon': Studies in the Bible, Qumran, and the Ancient Near East Presented to Shemaryahu Talmon (ed. M. Fishbane et al.; Winona Lake, IN 1992)
- Fitzmyer, *Dead Sea Scrolls*
 J.A. Fitzmyer, *The Dead Sea Scrolls: Major Publications and Tools for Study, Revised Edition* (SBLRBS 20; Atlanta 1990)
- Flint–VanderKam, *DSS*
The Dead Sea Scrolls after Fifty Years: A Comprehensive Assessment, vols. 1–2 (ed. P.W. Flint & J.C. VanderKam; Leiden/Boston 1998, 1999)
- Flores Florentino
Flores Florentino: Dead Sea Scrolls and Other Early Jewish Studies in Honour of Florentino García Martínez (ed. A. Hilhorst et al.; JSJSup 122; Leiden 2007)
- Florilegium Lovaniense
Florilegium Lovaniense: Studies in Septuagint and Textual Criticism in Honour of Florentino García Martínez (ed. H. Ausloos et al.; BETL 224; Leuven/Paris/Dudley, MA 2008)
- Fox, *Esther*
 M.V. Fox, *The Redaction of the Books of Esther* (SBLMS 40; Atlanta 1991)
- Freedman–Mathews, *Leviticus*
 D.N. Freedman & K.A. Mathews, *The Paleo-Hebrew Leviticus Scroll (11QpaleoLev)* (Winona Lake, IN 1985)
- Gaster, “Buch Josua”
 M. Gaster, “Das Buch Josua in hebräisch-samaritanischer Rezension”, *ZDMG* 62 (1908) 209–79, 494–549
- Gentry, “Text”
 P.J. Gentry, “The Text of the Old Testament”, *JETS* 52 (2009) 19–45
- Gesenius, *Handwörterbuch (HW)*
 W. Gesenius, *Hebräisch-Deutsches Handwörterbuch über die Schriften des Alten Testaments* (Leipzig 1810–1812)
- , *Pent. Sam.*
 —, *De Pentateuchi Samaritani origine indole et auctoritate commentatio philologico-critica* (Halle 1815)
- , *Thesaurus*
 —, *Thesaurus philologicus criticus linguae hebraeae et chaldaee Veteris Testamenti*, I–III (2nd ed.; Leipzig 1829–1858)
- Gesenius–Kautzsch
 E. Kautzsch, *Gesenius' Hebrew Grammar* (2nd ed.; Oxford 1910)
- Ginsburg, *Massorah*
 C.D. Ginsburg, *The Massorah Compiled from Manuscripts, Alphabetically and Lexically Arranged*, I–IV (London/Vienna 1880–1905; repr. Jerusalem 1971)

- , *Introduction*
 —, *Introduction to the Massoretico-Critical Edition of the Hebrew Bible* (London 1897; repr. New York 1966)
- Glassius, *Philologia*
Salomonis Glassii Philologia Sacra his temporibus accomodata ... II, 1, Critica Sacra (ed. G.L. Bauer; Leipzig 1795)
- Gooding, "Text and Midrash"
 D.W. Gooding, "Problems of Text and Midrash in the Third Book of Reigns", *Textus* 7 (1969) 1–29
- , *Relics*
 —, *Relics of Ancient Exegesis: A Study of the Miscellanies in 3 Reigns 2* (SOTSMS 4; Cambridge 1976)
- Goodwin, *Text-Restoration*
 D.W. Goodwin, *Text-Restoration Methods in Contemporary U.S.A. Biblical Scholarship* (Naples 1969)
- Gordis, *Biblical Text*
 R. Gordis, *The Biblical Text in the Making: A Study of the Kethib-Qere* (Philadelphia 1937; repr. New York 1971)
- Goshen-Gottstein, "History"
 M.H. Goshen-Gottstein, "The History of the Bible-Text and Comparative Semitics", *VT* 7 (1957) 195–201
- , "Biblical Manuscripts"
 —, "Hebrew Biblical Manuscripts: Their History and Their Place in the HUBP Edition", *Bib* 48 (1967) 243–90; repr. in Cross–Talmon, *QHBT*, 42–89
- , *Biblia Rabbinica*
 —, *Introduction to Biblia Rabbinica: A Reprint of the 1525 Venice Edition Edited by Jacob Ben Hayim Ibn Adoniya* (Jerusalem 1972)
- , "Editions"
 —, "Editions of the Hebrew Bible: Past and Future", in Fishbane, *Sha'arei Talmon* (1992) 221–242
- Gray, *Hebrew Poetry*
 G.B. Gray, *The Forms of Hebrew Poetry* (London 1915; repr. New York 1972)
- Greenberg, "Stabilization"
 M. Greenberg, "The Stabilization of the Text of the Hebrew Bible Reviewed in the Light of the Biblical Materials from the Judean Desert", *JAOS* 76 (1956) 157–167
- , "Ancient Versions"
 —, "The Use of the Ancient Versions for Interpreting the Hebrew Text: A Sampling from Ezechiel ii 1 – iii 11", in *Congress Volume Göttingen 1977* (VTSup 29; Leiden 1978) 131–148
- Greenspoon–Munnich, *VIII Congress*
VIII Congress of the International Organization for Septuagint and Cognate Studies (ed. L. Greenspoon & O. Munnich; SBLSCS 41; Atlanta 1992)

- Grossman, *Rediscovering*
Rediscovering the Dead Sea Scrolls: An Assessment of Old and New Approaches and Methods (ed. M.L. Grossman; Grand Rapids, MI/Cambridge 2010)
- Hall, *Companion*
 F.W. Hall, *A Companion to Classical Texts* (Oxford 1913; repr. Chicago 1970)
- HALOT
 L. Koehler & W. Baumgartner, *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament* (trans. M.E.J. Richardson et al.; Leiden 1994–2000), based on earlier German editions: 1953; 2nd ed.: 1958; 3rd ed.: 1967–1996
- Hatch–Redpath (= HR), *Concordance*
 E. Hatch & H.A. Redpath, *A Concordance to the Septuagint and the Other Greek Versions of the Old Testament* (Oxford 1897–1906; repr. Graz 1954; 2nd ed.: ed. R.A. Kraft & E. Tov; Grand Rapids, MI 1998)
- Haupt, *Critical Edition*
A Critical Edition of the Hebrew Text, Printed in Colors, Exhibiting the Composite Structure of the Book (ed. P. Haupt; Leipzig/Baltimore/London 1893–1904)
- , *Polychrome Bible*
The Polychrome Bible: The Sacred Books of the Old and New Testaments: A New English Translation, Printed in Colors, Exhibiting the Composite Structure of the Book (ed. P. Haupt; London/New York/Stuttgart 1897–1899)
- Hayes, *Introduction*
 J.H. Hayes, *An Introduction to Old Testament Study* (Nashville 1979)
- Hendel, *Genesis 1–11*
 R.S. Hendel, *The Text of Genesis 1–11: Textual Studies and Critical Edition* (New York/Oxford 1998)
- , “Samuel”
 —, “Plural Texts and Literary Criticism: For Instance, 1 Samuel 17”, *Textus* 23 (2007) 97–114
- , “Prologue”
 —, “The Oxford Hebrew Bible; Prologue to a New Critical Edition”, *VT* 58 (2008) 324–351
- Historical Context*
The Dead Sea Scrolls in Their Historical Context (ed. T.H. Lim et al.; London/New York 2000)
- Hognessius, *The Text of 2 Chronicles 1–16*
 K. Hognessius, *The Text of 2 Chronicles 1–16: A Critical Edition with Textual Commentary* (ConBOT 51; Stockholm 2003)
- Holladay, *Jeremiah*
 W.L. Holladay, *Jeremiah, 1–2* (Hermeneia; Philadelphia/Minneapolis 1986, 1989)
- HOTTP
Hebrew Old Testament Text Project → Barthélemy, *Interim Report*

- Houbigant, *Notae criticae*
A.F. Houbigant, *Notae criticae in universos Veteris Testamenti libros* (Frankfurt 1777)
- Hugo, *Élie*
P. Hugo, *Les deux visages d'Élie: Texte massorétique et Septante dans l'histoire la plus ancienne du texte de 1 Rois 17–18* (OBO 217; Fribourg/Göttingen 2005)
- , “Le grec ancien”
—, “Le grec ancien des livres des Règles: Une histoire et un bilan de la recherche”, in *Sôfer Mahîr* (2006) 113–141
- Hummel, “Enclitic Mem”
H.D. Hummel, “Enclitic Mem in Early Northwest Semitic, Especially Hebrew”, *JBL* 76 (1957) 85–107
- Hutzli, *Hanna*
J. Hutzli, *Die Erzählung von Hanna und Samuel: textkritische und literarische Analyse von 1. Samuel 1-2 unter Berücksichtigung des Kontextes* (ATANT 89; Zürich 2007)
- , “Textänderungen”
—, “Theologische Textänderungen im Massoretischen Text und in der Septuaginta von 1–2 Sam”, in *Archaeology of the Books of Samuel*, 213–236
- IDBSup*
The Interpreter's Dictionary of the Bible: Supplementary Volume (Nashville 1976)
- Japhet, *Chronicles*
S. Japhet, *I & II Chronicles, A Commentary* (OTL; Louisville, KY 1993)
- JB*
The Jerusalem Bible (Garden City, NY 1970)
- Jellicoe, *SMS*
S. Jellicoe, *The Septuagint and Modern Study* (Oxford 1968)
- Jepsen, “Aufgaben”
A. Jepsen, “Von den Aufgaben der alttestamentlichen Textkritik”, *VTSup* 9 (1962) 332–341
- Jobes, *Esther*
K.H. Jobes, *The Alpha-Text of Esther: Its Character and Relationship to the Masoretic Text* (SBLDS 153; Atlanta 1996)
- Kahle, “Untersuchungen”
P. Kahle, “Untersuchungen zur Geschichte des Pentateuchtextes”, *TSK* 88 (1915) 399–439; repr. in id., *Opera Minora* (Leiden 1956) 3–37
- , *Cairo Geniza*
—, *The Cairo Geniza* (2nd ed.; Oxford 1959)
- Karrer–Kraus, *Septuaginta*
Die Septuaginta: Texte, Kontexte, Lebenswelten: Internationale Fachtagung veranstaltet von Septuaginta Deutsch (LXX.D), Wuppertal 20.–23. Juli 2006 (ed. M. Karrer & W. Kraus; WUNT 219; Tübingen 2008)
- Kartveit, *Samaritans*
M. Kartveit, *The Origin of the Samaritans* (VTSup 128; Leiden/Boston 2009)

- Kennicott, *Dissertation*
 B. Kennicott, *The State of the Printed Text of the Old Testament Considered: A Dissertation in Two Parts* (Oxford 1753–1759) = id., *Dissertatio secunda super ratione textus hebraici Veteris Testamenti* (trans. G.A. Teller; Leipzig 1765)
- , 1776–1780
 —, *Vetus Testamentum hebraicum, cum variis lectionibus*, I–II (Oxford 1776–1780)
- , *Dissertatio generalis*
 —, *ibid.*, appendix to vol. II: *Dissertatio generalis in Vetus Testamentum Hebraicum, cum variis lectionibus ex codicibus manuscriptis et impressis* (= Brunovici 1783)
- van Keulen, *Two Versions*
 P.S.F. van Keulen, *Two Versions of the Solomon Narrative: An Inquiry into the Relationship between MT 1 Kgs. 2–11 and LXX 3 Reg. 2–11* (VTSup 104; Leiden/Boston 2005)
- K.-R. Kim, *Studies*
 K.-R. Kim, *Studies in the Relationship between the Samaritan Pentateuch and the Septuagint*, Ph.D. diss., Hebrew University, Jerusalem, 1994
- Kittel, *Notwendigkeit*
 R. Kittel, *Über die Notwendigkeit und Möglichkeit einer neuen Ausgabe der hebräischen Bibel: Studien und Erwägungen* (Leipzig 1901)
- Klein, *Textual Criticism*
 R.W. Klein, *Textual Criticism of the Old Testament: The Septuagint after Qumran* (GBS, *Old Testament Series* 4; Philadelphia 1974)
- Koenig, “L’activité herméneutique”
 J. Koenig, “L’activité herméneutique des scribes dans la transmission du texte de l’Ancien Testament”, *RHR* 161 (1962) 141–74; 162 (1962) 1–43
- , *L’herméneutique analogique*
 —, *L’herméneutique analogique du judaïsme antique d’après les témoins textuels d’Isaïe* (VTSup 33; Leiden 1982)
- König, *Einleitung*
 E. König, *Einleitung in das Alte Testament mit Einschluss der Apokryphen und der Pseudepigraphen Alten Testaments* (Bonn 1893)
- van der Kooij, *Textzeugen*
 A. van der Kooij, *Die alten Textzeugen des Jesajabuches: Ein Beitrag zur Textgeschichte des Alten Testaments* (OBO 35; Freiburg/Göttingen 1981)
- , “Textual Criticism”
 —, “Textual Criticism of the Hebrew Bible: Its Aim and Method”, in Paul, *Emanuel*, 729–739
- Kraus–Karrer, *Septuaginta*
Die Septuaginta—Texte, Theologien, Einflüsse: 2. Internationale Fachtagung veranstaltet von Septuaginta Deutsch (LXX.D), Wuppertal 23.–27.7 2008 (ed. W. Kraus & M. Karrer; WUNT 252; Tübingen 2010)

- Kreuzer, "Text"
 S. Kreuzer, "Text, Textgeschichte und Textkritik des Alten Testaments: Zum Stand der Forschung an der Wende des Jahrhunderts", *TLZ* 127 (2002) 127–156
- , "Textkritik"
 —, "Textkritik", in id. et al., *Proseminar: Ein Arbeitsbuch. Bd. I: Altes Testament* (2nd ed.; Stuttgart 2005) 26–48
- Kugel, *Biblical Poetry*
 J. Kugel, *The Idea of Biblical Poetry: Parallelism and Its History* (New Haven/London 1981)
- Kutscher, *Language*
 E.Y. Kutscher, *The Language and Linguistic Background of the Isaiah Scroll (1 Q Is^a)* (STDJ 6; Leiden 1974)
- de Lagarde, *Anmerkungen*
 P. de Lagarde, *Anmerkungen zur griechischen Übersetzung der Proverbien* (Leipzig 1863)
- Lamsa, *Holy Bible*
 G.M. Lamsa, *The Holy Bible from Ancient Eastern Manuscripts Containing the Old and New Testaments Translated from the Peshitta: The Authorized Bible of the Church of the East* (Nashville 1957)
- Lange, *From Qumran to Aleppo*
From Qumran to Aleppo: A Discussion with Emanuel Tov about the Textual History of Jewish Scriptures in Honor of His 65th Birthday (ed. A. Lange et al.; FRLANT 230; Göttingen 2009)
- , "They Confirmed"
 —, "'They Confirmed the Reading' (y. Ta'an. 4:68a): The Textual Standardization of Jewish Scriptures in the Second Temple Period", in id., *From Qumran to Aleppo*, 29–80
- , *Handbuch*
 —, *Handbuch der Textfunde vom Toten Meer, I: Die Handschriften biblischer Bücher von Qumran und den anderen Fundorten* (Tübingen 2009)
- , "Plurality"
 —, "The Textual Plurality of Jewish Scriptures in the Second Temple Period in Light of the Dead Sea Scrolls", in *Qumran and the Bible: Studying the Jewish and Christian Scriptures in Light of the Dead Sea Scrolls* (ed. N. David & A. Lange; CBET 57; Leuven 2010) 43–96
- Lemmelijn, *Plagues Narrative*
 B. Lemmelijn, *A Plague of Texts? A Text-Critical Study of the So-called 'Plagues Narrative' in Exodus 7:14–11:10* (OTS 56; Leiden/Boston 2009)
- Lieberman, *Hellenism*
 S. Lieberman, *Hellenism in Jewish Palestine* (2nd ed.; New York 1962)
- Lundblom, *Jeremiah*
 J.L. Lundblom, *Jeremiah*, 1–3 (AB; Garden City, NY 1999–2004)
- Lust, *Ezekiel*
Ezekiel and His Book: Textual and Literary Criticism and Their Interrelation (ed. J. Lust; BETL 74; Leuven 1986)

- , *Lexicon of the Septuagint*
Greek-English Lexicon of the Septuagint (ed. J. Lust et al.; rev. ed.; Stuttgart 2003)
- Maas, *Textual Criticism*
 P. Maas, *Textual Criticism* (trans. B. Flower; Oxford 1958) = *Textkritik*, in A. Gercke & E. Norden, *Einleitung in die Altertumswissenschaft*, I, VII (3rd ed.; Leipzig 1957)
- Macuch, *Grammatik*
 R. Macuch, *Grammatik des samaritanischen Hebräisch* (Berlin 1969)
- Madrid Qumran Congress*
The Madrid Qumran Congress: Proceedings of the International Congress on the Dead Sea Scrolls: Madrid, 18–21 March, 1991 (ed. J. Treballe Barrera & L. Vegas Montaner; STDJ 11; Leiden/Madrid 1992)
- Margolis, “Scope”
 M.L. Margolis, “The Scope and Methodology of Biblical Philology”, *JQR* 1 (1910–1911) 5–41
- Martin, *Scribal Character*
 M. Martin, *The Scribal Character of the Dead Sea Scrolls*, I–II (Bibliothèque du Muséon 44; Louvain 1958)
- Mazor, “Origin”
 L. Mazor, “The Origin and Evolution of the Curse upon the Rebuilder of Jericho: A Contribution of Textual Criticism to Biblical Historiography”, *Textus* 14 (1988) 1–26
- , “Nomistic”
 —, “A Nomistic Re-Working of the Jericho Conquest Narrative Reflected in LXX to Joshua 6:1–20”, *Textus* 18 (1995) 47–62
- McCarter, *I Samuel, II Samuel*
 P.K. McCarter, *I Samuel, II Samuel* (AB 8; Garden City, NY 1980, 1984)
- , *Textual Criticism*
 —, *Textual Criticism: Recovering the Text of the Hebrew Bible* (GBS, Old Testament Series 11; Philadelphia 1986)
- McCarthy, *Tiqqune Sopherim*
 C. McCarthy, *The Tiqqune Sopherim and Other Theological Corrections in the Masoretic Text of the Old Testament* (OBO 36; Freiburg/Göttingen 1981)
- McKane, *Jeremiah*
 W. McKane, *A Critical and Exegetical Commentary on Jeremiah*, I–II (ICC; Edinburgh 1986, 1996)
- van der Meer, *Formation*
 M.N. van der Meer, *Formation and Reformulation: The Redaction of the Book of Joshua in the Light of the Oldest Textual Witnesses* (VTSup 102; Leiden/ Boston 2004)
- Mélanges Barthélemy*
Mélanges Dominique Barthélemy, Études bibliques offertes à l’occasion de son 60e anniversaire (ed. P. Casetti et al.; OBO 38; Fribourg/Göttingen 1981)

- Morinus, *Exerc.*
 J. Morinus, *Exercitationum biblicarum de hebraei graecique textus sinceritate libri duo* (Paris, 1633; 2nd ed. 1660)
- Mulder, *Mikra*
Mikra: Text, Translation, Reading and Interpretation of the Hebrew Bible in Ancient Judaism and Early Christianity (ed. M.J. Mulder; CRINT, Section Two, vol. 1; Assen–Maastricht/Philadelphia 1988)
- NAB
New American Bible (Paterson, NJ 1970)
- NEB
The New English Bible with the Apocrypha (Oxford/Cambridge 1970)
- NETS
A New English Translation of the Septuagint and the Other Greek Translations Traditionally Included Under That Title (ed. A. Pietersma & B.G. Wright; Oxford 2007)
- NJPS
 תנ"ך, *The Holy Scriptures, The New JPS Translation According to the Traditional Hebrew Text* (Philadelphia/New York/Jerusalem: Jewish Publication Society, 1988; 2nd ed., 1999)
- Noth, *Old Testament World*
 M. Noth, *The Old Testament World* (trans. V.I. Gruhn; Philadelphia 1966)
- NRSV
The Holy Bible Containing the Old and New Testaments with the Apocryphal/Deuterocanonical Books, New Revised Standard Version (Glasgow/London 1989)
- Nyberg, "Problem"
 H.S. Nyberg, "Das textkritische Problem des Alten Testaments am Hoseabuche demonstriert", *ZAW* 52 (1934) 241–54
- Oesch, *Petucha*
 J.M. Oesch, *Petucha und Setuma: Untersuchungen zu einer überlieferten Gliederung im hebräischen Text des Alten Testaments* (OBO 27; Göttingen 1979)
- , "Skizze"
 —, "Skizze einer synchronen und diachronen Gliederungskritik im Rahmen der alttestamentlichen Textkritik", in *Pericope I, Delimitation Criticism: A New Tool in Biblical Scholarship* (ed. M.C.A. Korpel & J.M. Oesch; Assen 2000) 197–229
- O'Flaherty, *Critical Study*
The Critical Study of Sacred Texts (ed. W.D. O'Flaherty; Berkeley Religious Studies 2; Berkeley, CA 1979)
- Okhlah we-Okhlah*
Sefer Oklah we-Oklah (ed. F. Díaz Esteban; Madrid 1975)
- Olofsson, *Essays*
 S. Olofsson, *Translation Technique and Theological Exegesis: Collected Essays on the Septuagint Version* (ConBOT 57; Winona Lake, IN 2009)

- Olshausen, *Psalmen*
J. Olshausen, *Die Psalmen* (KeH; Leipzig 1853)
- Owen, *Critica Sacra*
H. Owen, *Critica Sacra, Or a Short Introduction to Hebrew Criticism* (London 1774)
- Paul, *Emanuel*
Emanuel: Studies in Hebrew Bible, Septuagint, and Dead Sea Scrolls in Honor of Emanuel Tov (ed. S.M. Paul et al.; VTSup 94; Leiden/Boston 2003)
- Payne, "Old Testament Textual Criticism"
D.F. Payne, "Old Testament Textual Criticism: Its Principles and Practice Apropos of Recent English Versions", *TynBul* 25 (1974) 99–112
- Penkower, "Ben-Asher"
J. Penkower, "Ben-Asher, Aaron ben Moses", *Dictionary of Biblical Interpretation* (ed. J.H. Hayes; Nashville 1999) 1.117–119
- Pentateuch as Torah*
The Pentateuch as Torah: New Models for Understanding Its Promulgation and Acceptance (ed. G.N. Knoppers & B.M. Levinson; Winona Lake, IN 2007)
- Pericope IV*
Pericope IV: Unit Delimitation in Biblical Hebrew and Northwest Semitic Literature (ed. M.C.A. Korpel & J.M. Oesch; Assen 2003)
- Perles, *Analekten*
F. Perles, *Analekten zur Textkritik des Alten Testaments*, vol. I (Munich 1895); vol. II (Leipzig 1922)
- Pisano, *Additions or Omissions*
S. Pisano, S.J., *Additions or Omissions in the Books of Samuel: The Significant Pluses and Minuses in the Massoretic, LXX and Qumran Texts* (OBO 57; Freiburg/Göttingen 1984)
- Peters, *XII Congress*
XII Congress of the International Organization for Septuagint and Cognate Studies (ed. M.K.H. Peters; SBLSCS 54; Atlanta 2006)
- Prijs, *Jüdische Tradition*
L. Prijs, *Jüdische Tradition in der Septuaginta* (Leiden 1948; repr. Hildesheim 1987)
- Qimron, *DSS*
E. Qimron, *The Hebrew of the Dead Sea Scrolls* (HSS 29; Atlanta 1986)
- Quest for Context and Meaning*
The Quest for Context and Meaning: Studies in Intertextuality in Honor of James A. Sanders (ed. C.A. Evans & S. Talmon; Leiden/New York/Cologne 1997)
- Rahlfs, *Septuaginta*
A. Rahlfs, *Septuaginta, id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes* (Stuttgart 1935)
- Rahlfs–Hanhart, *Septuaginta*
A. Rahlfs & R. Hanhart, *Septuaginta, id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes* (2nd ed.; Stuttgart 2006)

Reading the Present

Reading the Present in the Qumran Library: The Perception of the Contemporary by Means of Scriptural Interpretations (ed. K. De Troyer & A. Lange; SBLSymS 30; Leiden/Boston 2005)

REB

The Revised English Bible with the Apocrypha (Oxford/Cambridge 1989)

Reynolds–Wilson, *Scribes & Scholars*

L.D. Reynolds & N.G. Wilson, *Scribes & Scholars: A Guide to the Transmission of Greek and Latin Literature* (3rd ed.; Oxford 1991)

Roberts, OTTV

B.J. Roberts, *The Old Testament Text and Versions: The Hebrew Text in Transmission and the History of the Ancient Versions* (Cardiff 1951)

—, “Hebrew Bible”

—, “The Hebrew Bible since 1937”, *JTS* NS 15 (1964) 253–64, repr. in *The Canon and Masorah of the Hebrew Bible: An Introductory Reader* (ed. S.Z. Leiman; New York 1974) 821–832

Rofé, “Nomistic Correction”

A. Rofé, “The Nomistic Correction in Biblical Manuscripts and Its Occurrence in 4QSam^a”, *RevQ* 14 (1989) 247–254

—, “4QMidrash Samuel?”

—, “4QMidrash Samuel?: Observations Concerning the Character of 4QSam^a”, *Textus* 19 (1998) 63–74

—, *Deuteronomy*

—, *Deuteronomy: Issues and Interpretation* (London 2002)

—, “Midrashic Traits”

—, “Midrashic Traits in 4Q51 (So-called 4QSam^a)”, in *Archaeology of the Books of Samuel* (2010) 75–88

Rosenmüller, *Handbuch*

E.F.C. Rosenmüller, *Handbuch für die Literatur der biblischen Kritik und Exegese*, vol. I (Göttingen 1797)

de Rossi, 1784–1788

J.B. de Rossi, *Variae lectiones Veteris Testamenti*, I–IV (Parma 1784–1788; repr. Amsterdam 1969)

RSV

The Bible, Containing the Old and New Testaments, Revised Standard Version (2nd ed.; New York 1971)

Rudolph, *Jeremia*

W. Rudolph, *Jeremia* (HAT 12; 2nd ed.; Tübingen 1958)

Saley, “4QJer^b”

R.J. Saley, “Reconstructing 4QJer^b According to the Text of the Old Greek”, *DSD* 17 (2010) 1–12

Salvesen, *Hexapla*

Origen's Hexapla and Fragments: Papers Presented at the Rich Seminar on the Hexapla, Oxford Centre for Hebrew and Jewish Studies, 25th July–3rd August 1994 (ed. A. Salvesen; Tübingen 1998)

- Sanders, "HUB and BHQ"
J.A. Sanders, "The Hebrew University Bible and Biblia Hebraica Quinta", *JBL* 118 (1999) 518–526
- Sanderson, *Exodus Scroll*
J.E. Sanderson, *An Exodus Scroll from Qumran: 4QpaleoExod^m and the Samaritan Tradition* (HSS 30; Atlanta 1986)
- Schenker, *Septante*
A. Schenker, *Septante et texte Massorétique dans l'histoire la plus ancienne du texte de 1 Rois 2–14* (CahRB 48; Paris, 2000)
- , *Earliest Text*
—, *The Earliest Text of the Hebrew Bible: The Relationship between the Masoretic Text and the Hebrew Base of the Septuagint Reconsidered* (ed. A. Schenker; SBLSCS 52; Atlanta 2003)
- , "General Introduction"
—, *Biblia Hebraica Quinta* (ed. A. Schenker; Stuttgart 2004 –), *Part 18: General Introduction and Megilloth* (ed. P.B. Dirksen et al., 2004) VII–XXXVI
- , "Multiplicité"
—, "Est-ce que le livre de Jérémie fut publié dans une édition refondue au 2e siècle? La multiplicité textuelle peut-elle coexister avec l'édition unique d'un livre biblique?", in *Un carrefour dans l'histoire de la Bible: Du texte à la théologie au IIe siècle avant J.-C.* (ed. I. Himbaza & A. Schenker; OBO 233; Fribourg/Göttingen 2007) 58–74
- , "Ursprung"
—, "Der Ursprung des massoretischen Textes im Licht der literarischen Varianten im Bibeltex", *Textus* 23 (2007) 51–67
- Schiffman, *DSS*
The Dead Sea Scrolls: Fifty Years After Their Discovery: Proceedings of the Jerusalem Congress, July 20–25, 1997 (ed. L.H. Schiffman et al.; Jerusalem 2000)
- Schorch, "Korrekturen"
S. Schorch, "Die (sogenannten) anti-polytheistischen Korrekturen im samaritanischen Pentateuch", *Mitteilungen und Beiträge, Forschungsstelle Judentum, Theologische Fakultät Leipzig* 15/16 (Leipzig 1999) 4–21
- , *Euphemismen*
—, *Euphemismen in der Hebräischen Bibel* (Orientalia Biblica et Christiana 12; Wiesbaden 2000)
- , *Vokale*
—, *Die Vokale des Gesetzes: Die samaritanische Lesetradition als Textzeugin der Tora, 1. Das Buch Genesis* (BZAW 339; Berlin/New York, 2004)
- , "LXX"
—, "The Septuagint and the Vocalization of the Torah", in *Peters, XII Congress* (2006) 41–54
- Scr. Prac.* → *Tov, Scr. Prac.*

Scribes and Scrolls

Of Scribes and Scrolls: Studies on the Hebrew Bible, Intertestamental Judaism, and Christian Origins Presented to J. Strugnell (ed. H.W. Attridge et al.; College Theology Society Resources in Religion 5; Lanham, MD 1990)

Scrolls and Cognate Writings

Septuagint, Scrolls and Cognate Writings: Papers Presented to the International Symposium on the Septuagint and Its Relations to the Dead Sea Scrolls and Other Writings (Manchester, 1990) (ed. G.J. Brooke & B. Lindars, S.S.F.; SBLSCS 33; Atlanta 1992)

Sellin–Fohrer, *Einleitung*

E. Sellin & G. Fohrer, *Einleitung in das Alte Testament* (10th ed.; Heidelberg 1965)

Shenkel, *Chronology*

J.D. Shenkel, *Chronology and Recensional Development in the Greek Text of Kings* (HSM 1; Cambridge, MA 1968)

Sôfer Mahîr

Sôfer Mahîr: Essays in Honour of Adrian Schenker Offered by Editors of Biblia Hebraica Quinta (ed. Y.A.P. Goldman et al.; VTSup 110; Leiden/Boston 2006)

Sperber, *Bible*

A. Sperber, *The Bible in Aramaic Based on Old Manuscripts and Printed Texts, I–IVa* (Leiden 1959–1968)

—, *Grammar*

—, *A Historical Grammar of Biblical Hebrew: A Presentation of Problems with Suggestions to Their Solution* (Leiden 1966)

Steck, *Exegesis*

O.H. Steck, *Old Testament Exegesis: A Guide to the Methodology* (trans. J. D. Nogalski; SBLRBS 33; Atlanta 1995)

Steuernagel, *Einleitung*

C. Steuernagel, *Lehrbuch der Einleitung in das Alte Testament mit einem Anhang über die Apokryphen und Pseudepigraphen* (Tübingen 1912)

Stipp, “Textkritik”

H.J. Stipp, “Das Verhältnis von Textkritik und Literarkritik in neueren alttestamentlichen Veröffentlichungen”, *BZ NT* 34 (1990) 16–37

Sundberg, *Old Testament*

A. Sundberg, *The Old Testament of the Early Church* (HTS 20; Cambridge/London 1964)

Swete, *Introduction*

H.B. Swete, *An Introduction to the Old Testament in Greek* (2nd ed.; Cambridge 1914)

Talmon, “Old Testament Text”

S. Talmon, “The Old Testament Text”, in *The Cambridge History of the Bible* (ed. R.P. Ackroyd & C.F. Evans; Cambridge 1970) I.159–199; repr. in Cross–Talmon, *QHBT* (1975) 1–41

- , *Qumran*
—, *The World of Qumran from Within: Collected Studies* (Jerusalem/Leiden 1989)
- , *Masada VI*
—, & Y. Yadin, *Masada VI: The Yigael Yadin Excavations 1963–1965, Final Reports, Hebrew Fragments from Masada* (Jerusalem 1999)
- , *Text*
—, *Text and Canon of the Hebrew Bible: Collected Studies* (Winona Lake, IN 2010)
- , “New Outlook”
—, *ibid.*, 19–84
- , “Synonymous Readings”
—, *ibid.*, 171–216
- , “Double Readings”
—, *ibid.*, 217–267
- , “Ancient Versions”
—, *ibid.*, 383–418
- Talshir, “Double Translations”
Z. Talshir, “Double Translations in the Septuagint”, in Cox, *VI Congress*, 21–63
- Taylor, *IX Congress*
IX Congress of the International Organization for Septuagint and Cognate Studies (ed. B.A. Taylor; SBLSCS 45; Atlanta 1997)
- , *X Congress*
X Congress of the International Organization for Septuagint and Cognate Studies: Oslo 1998 (ed. B.A. Taylor; SBLSCS 51; Atlanta 2001)
- Thackeray, *The Septuagint and Jewish Worship*
H.St.J. Thackeray, *The Septuagint and Jewish Worship* (Schweich Lectures 1920; London 1921)
- The Bible as Book*
The Bible as Book: The Hebrew Bible and the Judaeian Desert Discoveries (ed. E.D. Herbert & E. Tov; London 2002)
- Thenius (Löhr), *Bücher Samuels*
O. Thenius, *Die Bücher Samuels erklärt* (ed. M. Löhr; KeH; 3rd ed.; Leipzig 1898)
- Theory and Practice*
Theory and Practice of Translation: Nobel Symposium 39, Stockholm 1976 (ed. L. Grähs et al.; Bern 1978)
- Tigay, *Models*
Empirical Models for Biblical Criticism (ed. J.H. Tigay; Philadelphia 1985)
- , *Deuteronomy*
—, *The JPS Torah Commentary: Deuteronomy* (Philadelphia 1996)
- Timpanaro, *Genesis*
S. Timpanaro, *The Genesis of Lachmann’s Method* (2nd ed.; trans. G.W. Most; Chicago/London 2005) = *La genesi del metodo del Lachmann* (2nd ed.; Padova 1981)

- van der Toorn, *Scribal Culture*
K. van der Toorn, *Scribal Culture and the Making of the Hebrew Bible* (Cambridge, MA/London 2007)
- Tov, *Jeremiah–Baruch*
E. Tov, *The Septuagint Translation of Jeremiah and Baruch: A Discussion of an Early Revision of Jeremiah 29–52 and Baruch 1:1–3:8* (HSM 8; Missoula, MT 1976)
- , *Samuel*
The Hebrew and Greek Texts of Samuel, 1980 Proceedings IOSCS, Vienna (ed. E. Tov; Jerusalem 1980)
- , *TCU*
—, *The Text-Critical Use of the Septuagint in Biblical Research* (2nd ed.; Jerusalem Biblical Studies 8; Jerusalem 1997)
- , *Greek–Hebrew Bible*
—, *The Greek and Hebrew Bible: Collected Essays on the Septuagint* (VTSup 72; Leiden/Boston/Cologne 1999)
- , “Place”
—, “The Place of the Masoretic Text in Modern Text Editions of the Hebrew Bible: The Relevance of Canon”, in *The Canon Debate* (ed. L. McDonald & J.A. Sanders; Peabody, MA 2002) 234–251
- , *TCHB*²
—, *Textual Criticism of the Hebrew Bible* (2nd ed.; Minneapolis/Assen 2001)
- , “Hannah”
—, “Different Editions of the Song of Hannah”, in id., *Greek–Hebrew Bible*, 433–455
- , “Electronic Resources” 2003
—, “Electronic Resources Relevant to the Textual Criticism of Hebrew Scripture”, *TC: A Journal of Biblical Textual Criticism* 8 (2003) [<http://purl.org/TC>]
- , *Scr. Prac.*
—, *Scribal Practices and Approaches Reflected in the Texts Found in the Judean Desert* (STDJ 54; Leiden/Boston 2004)
- , *HB, GB, and Qumran*
—, *Hebrew Bible, Greek Bible, and Qumran: Collected Essays* (TSAJ 121; Tübingen 2008)
- , “Textual Basis”
—, “The Textual Basis of Modern Translations of the Hebrew Bible: The Argument against Eclecticism”, *ibid.*, 92–106
- , “Large-Scale Differences”
—, “The Nature of the Large-Scale Differences between the LXX and MT S T V, Compared with Similar Evidence in Other Sources”, *ibid.*, 155–70
- , “Early Scrolls”
—, “The Writing of Early Scrolls: Implications for the Literary Analysis of Hebrew Scripture”, *ibid.*, 206–20
- , “Electronic Resources” 2008
—, “The Use of Computers in Biblical Research”, *ibid.*, 228–46

-
- , “Hebrew Scripture Editions”
—, “Hebrew Scripture Editions: Philosophy and Praxis”, *ibid.*, 247–270
- , “Textual Harmonizations”
—, “Textual Harmonizations in the Ancient Texts of Deuteronomy”, *ibid.*, 271–282
- , “Three Strange Books”
—, “Three Strange Books of the LXX: 1 Kings, Esther, and Daniel Compared with Similar Rewritten Compositions from Qumran and Elsewhere”, *ibid.*, 283–305
- , “Deuteronomists”
—, “The Septuagint and the Deuteronomists”, *ibid.*, 398–417
- , “Coincidental Textual Nature”
—, “The Coincidental Textual Nature of the Collections of Ancient Scriptures”, *Congress Volume Ljubljana 2007* (VTSup 133; Leiden 2010) 153–169
- , “Consistency”
—, “Some Reflections on Consistency in the Activity of Scribes and Translators”, in *Juda und Jerusalem in der Seleukidenzeit. Herrschaft – Widerstand – Identität: Festschrift für Heinz-Josef Fabry* (ed. U. Dahmen & J. Schnocks; BBB 159; Göttingen 2010) 325–337
- , *Revised Lists*
—, *Revised Lists of the Texts from the Judaean Desert* (Leiden/Boston 2010)
- , “Diffusion”
—, “Some Thoughts about the Diffusion of Biblical Manuscripts in Antiquity”, *Transmission* (2010) 151–172
- , “Post-Pentateuchal”
—, “Reflections on the Septuagint with Special Attention Paid to the Post-Pentateuchal Translations”, in Kraus–Karrer, *Septuaginta* (2010) 3–22
- , “Literary Development”
—, “Literary Development of the Book of Joshua as Reflected in the MT, the LXX, and 4QJosh^a”, in *The Book of Joshua* (ed. E. Noort; BETL 250; Leuven/Paris/Dudley, MA: Peeters, 2012) 65–85
- Tov–Pfann, *Companion Volume*
E. Tov with the collaboration of S.J. Pfann, *Companion Volume to The Dead Sea Scrolls Microfiche Edition* (2nd ed.; Leiden 1995)
- Tradition of the Text*
Tradition of the Text: Studies Offered to Dominique Barthélemy in Celebration of His 70th Birthday (ed. G.J. Norton & S. Pisano; OBO 109; Freiburg/Göttingen 1991)
- Transmission*
The Dead Sea Scrolls: Transmission of Traditions and the Production of Texts (ed. S. Metso et al.; STDJ 92; Leiden 2010)
- Trebolle Barrera, *Biblia*
J. Trebolla Barrera, *La Biblia judía y la Biblia cristiana* (Madrid 1993)

- , *Jewish Bible*
 —, *The Jewish Bible and the Christian Bible: An Introduction to the History of the Bible* (trans. W.G.E. Watson; Leiden/Grand Rapids, MI 1998)
- Ulrich, *Josephus*
 E. Ulrich, *The Qumran Text of Samuel and Josephus* (HSM 19; Missoula, MT 1978)
- , “Joshua”
 —, “4QJoshua^a and Joshua’s First Altar in the Promised Land”, in Brooke, *New Qumran Texts* (1994) 89–104
- , *DSS*
 —, *The Dead Sea Scrolls and the Origins of the Bible* (Grand Rapids, MI/Leiden 1999)
- , “Developmental Composition”
 —, “The Developmental Composition of the Book of Isaiah: Light from 1QIsa^a on Additions in the MT”, *DSD* 8 (2001) 288–305
- , “Qualitative Assessment”
 —, “A Qualitative Assessment of the Textual Profile of 4QSam^a”, in Flores Florentino (2007) 147–161
- , *BQS*
 —, *The Biblical Qumran Scrolls: Transcriptions and Textual Variants* (VTSup 134; Leiden/Boston 2010)
- Van Seters, *Edited Bible*
 J. Van Seters, *The Edited Bible: The Curious History of the “Editor” in Biblical Criticism* (Winona Lake, IN 2006)
- Volz, “Arbeitsplan”
 P. Volz, “Ein Arbeitsplan für die Textkritik des Alten Testaments”, *ZAW* 54 (1936) 100–113
- Walters, “Hannah and Anna”
 S.D. Walters, “Hannah and Anna: The Greek and Hebrew Texts of I Samuel 1”, *JBL* 107 (1988) 385–412
- Walton, *Polyglotta*
 B. Walton, *Biblia Sacra Polyglotta complectentia textus originales, Hebraicum, cum Pentateucho Samaritano, Chaldaicum, Graecum; versionumque antiquarum, Samaritanae, Graecae LXXII Interpretum, Chaldaicae, Syriacae; Arabicae; Aethiopicae, Persicae, Vulg. Lat. etc.* (London 1653–57; repr. Graz, 1965)
- , *Prolegomena*
 —, *Polyglotta*, Prolegomena → Wrangham, *Prolegomena*
- Washburn, *Catalog*
 D.L. Washburn, *A Catalog of Biblical Passages in the Dead Sea Scrolls* (SBL Text-Critical Studies 2; Atlanta: SBL, 2002; Leiden/Boston 2003)
- Wegner, *Textual Criticism*
 P.D. Wegner, *A Student’s Guide to Textual Criticism of the Bible* (Downers Grove, IL 2006)

- Weil, *Massorah Gedolah ... Léningrad*
G.E. Weil, *Massorah Gedolah manuscrit B.19a de Léningrad*, I (Rome 1971)
- Weingreen, *Introduction*
J. Weingreen, *Introduction to the Critical Study of the Text of the Hebrew Bible* (Oxford/New York 1982)
- Weis, "Jeremiah"
R.D. Weis, "The Textual Situation in the Book of Jeremiah", in *Sôfer Mahîr* (2006) 269–293
- Wellhausen, *Bücher Samuelis*
J. Wellhausen, *Der Text der Bücher Samuelis* (Göttingen 1871)
- Westcott–Hort, *NT*
B.F. Westcott & F.J.A. Hort, *The New Testament in the Original Greek*, I–II (2nd ed.; London/New York 1896)
- Wisdom of the Ancients*
Seeking Out the Wisdom of the Ancients: Essays Offered to Honor Michael V. Fox on the Occasion of His Sixty-Fifth Birthday (ed. R.L. Troxel et al.; Winona Lake, IN 2005)
- Wonneberger, *Understanding BHS*
R. Wonneberger, *Understanding BHS: A Manual for the Users of Biblia Hebraica Stuttgartensia* (trans. D.R. Daniels; SubBi 8; Rome 1984)
- Worth, *Biblical Studies*
R.H. Worth, Jr., *Biblical Studies on the Internet: A Resource Guide* (Jefferson, NC/London 2002)
- van der Woude, "Pluriformity and Uniformity"
A.S. van der Woude, "Pluriformity and Uniformity: Reflections on the Transmission of the Text of the Old Testament", in *Sacred History and Sacred Texts in Early Judaism: A Symposium in Honour of A.S. van der Woude* (ed. J.N. Brenner & F. García Martínez; Kampen 1992) 151–69
- Wrangham, *Prolegomena*
F. Wrangham, *Briani Waltoni S.T.P. in Biblia Polyglotta Prolegomena*, I–II (Cambridge 1828)
- Würthwein, *Text*
E. Würthwein, *Der Text des Alten Testaments: Eine Einführung in die Biblia Hebraica* (5th ed.; Stuttgart 1988)
- , *Text (English)*
—, *The Text of the Old Testament: An Introduction to the Biblia Hebraica* (2nd ed.; trans. E.F. Rhodes; Grand Rapids, 1995)
- Yeivin, *Introduction*
I. Yeivin, *Introduction to the Tiberian Masorah* (trans. and ed. E.J. Revell; SBLMasS 5; Missoula, MT 1980)
- Young, "Suffix –H"
I. Young, "Observations on the Third Person Masculine Singular Pronominal Suffix –H in Hebrew Biblical Texts", *HS* 42 (2001) 225–42
- , "Stabilization"
—, "The Stabilization of the Biblical Text in the Light of Qumran and Masada: A Challenge for Conventional Qumran Chronology?" *DSD* 9 (2002) 364–390

Zahn, "Rewritten Scripture"

M.M. Zahn, "Rewritten Scripture", *The Oxford Handbook of the Dead Sea Scrolls* (ed. T.H. Lim & J.J. Collins; Oxford 2010) 323–336

Zimmerli, *Ezechiel*

W. Zimmerli, *Ezechiel* (BK XIII; Neukirchen/Vluyn 1969)

—, *Ezekiel*

—, *Ezekiel*, 1, 2 (Hermeneia; Philadelphia 1979, 1983)

מדריך דידקטי קצר

מבוא זה לביקורת נוסח המקרא מציג לפי הגיונו הפנימי את עדי הנוסח השונים, את מסירת הנוסח העברי ואת תהליכי הניתוח של נתונים אלה. הוא אינו כתוב לפי שיטה דידקטית בדירוג עולה של מידת הקושי של תכניו. למשל, אפשר היה לפתוח את הספר בהשוואת נוסח המסורה (נה"מ) עם מגילות מדבר יהודה (פרק 3א2), נושא המדבר על ליבו של הקורא המכיר את נה"מ. בדיון זה אפשר היה להתמקד הן במגילות הזהות עם נה"מ הן במגילות הנבדלות ממנו. המגרעת של גישה זאת היא שהקורא לא יהיה מודע לרקען של שתי החטיבות. חיסרון נוסף הוא שהפרטים המושווים בשני המקורות הם בעלי חשיבות פחותה יותר במנותק מן הניתוח הכולל של נוסח המקרא.

לעומת זאת, הצגת התמונה בשלמותה לפי היגיון פנימי כפי שהיא מוצגת בספר זה, מגישה לפני הלומד את נוסח המקרא תובנות עמוקות על כל הטקסטים החל מן הפרק הראשון. באשר להשוואת נה"מ עם המגילות, היא תישא משמעות רבה יותר אם נתעמק תחילה במהותו של נה"מ, המקור המוכר ביותר שאליו מושווים כל הטקסטים האחרים. אנו דבקים אפוא ברעיון של הצגת הנתונים לפי היגיון פנימי ולא בהקדמת נושאים שיש להם כוח משיכה.

בהתאם לאמור לעיל, הדיון מתחיל בנה"מ, בידיעה שהחלטה זאת בעייתית, שכן הדיון בנה"מ כולל לימוד נושאים סבוכים כגון ניקוד, טעמים, סימנים וסימונים בטקסט כגון כתיב/קרי, הנו"נין ההפוכות (עמ' 37 – 61) והערות המסורה (עמ' 62 – 66). הרהרתי באפשרות לחלק את הדיון בנה"מ לשני חלקים, תשתית האותיות שאפשר להשוותה עם מגילות מדבר יהודה והתרגומים העתיקים, והרכיבים של נה"מ מימה"ב כגון הניקוד. ברם, ההפרדה בין שני רובדי נה"מ אינה מעשית, שכן הם קשורים קשר הדוק. ← עמ' 23

אף שרבים מן הקוראים, ושמה מרביתם, יעדיפו לקרוא את הספר לפי סדר פרקיו, אולי המתחילים בתחום זה יעדיפו שיטה אחרת המתחשבת במידת הקושי השונה של הנושאים השונים. הקוראים המטיבים להכיר את נה"מ, מוזמנים להתחיל בהבדלים הפנימיים בתוך נה"מ, לעבור להבדלים בין נה"מ למקורות האחרים, ורק לאחר מכן לפנות ליתר חלקי הספר, לפי סדר זה:

א. טבלאות 1 – 2 בפרק 1, מציגות את המקבילות הפנימיות בתוך נה"מ, תצוגה המובילה להבנה שהשוואת כתובים מקבילים מחייבת את העיסוק בביקורת הנוסח.

ב. טבלאות 1 – 2, 21 – 23 בפרק 2 מדגימות את ההבדלים בין נה"מ למגילות קומראן.

- ג. טבלאות 10 – 13 בפרק 2 מדגימות את ההבדלים בין נה"מ לתורה השומרונית (שומ').
- ד. טבלה 26 בפרק 2 מסכמת את ההבדלים המקיפים בין נה"מ לתה"ש.
- ה. טבלאות 7 – 8 בפרק 4 מציגות שינויים מגמתיים בנה"מ.
- ו. טבלאות 1 – 7 בפרק 7 מדגימות הבדלים מקיפים בין נה"מ לעדי הנוסח האחרים.

לאחר עיון בטבלאות אלה, הקורא מוזמן לקרוא את הספר כולו החל בפרק 1, תוך השארת הדיונים המאתגרים שלהלן למועד מאוחר יותר: פרק 2א(1)(א) (פרטים טכניים על נה"מ), פרק 2א3(ה) ('אסכולת סופרים קומראנית'), פרק 2א4 (עדי נוסח נוספים), פרק 3ב (צורתו של נוסח המקרא בתקופות קדומות), פרק 6 (הערכת הגרסאות) ופרק 8 (הצעות תיקון).

